

על דרך הפלפול

מאת

חיים זלמן דימיטרובסקי

ירושלים 1975

תדפיס מתוך ספר היובל לכבוד שלום בארון
האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות

על דרך הפלפול

מאת ח.ז. דימיטרובסקי

א

חקר תכונותיו ודרך התפתחותו של הפלפול המיוחד, שהיה נהוג בישיבות מזרח אירופה בסופם של ימי הבינים ועד לסוף המאה הי"ח שפתח בו ילינק¹, הגיע לידי שלב חדש הודות לשני מחקרים שנתפרסמו במשך השנתיים האחרונות. הראשון הוא "עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז" מאת ד"ר מ' ברויאר²; והשני – "תוספות גורניש" מאת י' תא-שמע³. במחקר הראשון נעשה נסיון רציני להוכיח שהפלפול המיוחד, שעורר את הפולמוס החריף בסוף המאה הט"ז, ושנמשך למעלה ממאה שנה, בעד ונגד הפלפול, לא היה יצירה חדשה מן הזמן הסמוך לתחילת הפולמוס אלא ש"באמצע המאה הט"ז כבר היה בעיצומו תהליך גיבושן של שטות הפלפול החדשות"⁴. במחקר השני זיהה תא-שמע את תוספות גורניש ועל יסוד הנחתו של ברויאר וכהשלמה לה החליט תא-שמע, כי קובץ "תוספות גורניש" הוא "ספר הערוך בשיטת הפלפול והחילוקים המפורסמת"⁵. המסורת שמוסר ר' דוד גאנז על ר' יעקב

¹ במאמרו "קורות סדר הלימוד", בכורים של קלר ש"א מעמ' 1 ואילך וש"ב מעמ' 1 ואילך.

² ספר הזיכרון להגר"י וינברג וצ"ל, ירושלים תשל"ז, מעמ' רמ"א ואילך.

³ סיני כרך ס"ח, חוברת ג-ד (כסלו-טבת, תשל"א), מעמ' קנ"ג ואילך. ביבליוגרפיה עיקרית נמצאת שם בעמ' קנ"ה הע' 5. מן המחקרים המוזכרים שם, מן הראוי לציין במיוחד שניים שנתפרסמו בפרק זמן אחד – של הרב ג"ש גרינשפאן ושל הרב שמואל הכהן ויגרטן; במספר עניינות כיוונו שניהם לדבר אחד, ובכמה עניינות אחרים הקדים הרב גרינשפאן את ברויאר.

⁴ ברויאר עמ' רמ"א.

⁵ תא-שמע עמ' קנ"ה. ביתר פרטות אדון א"ה בפרשה זו בהוצאת תוספות גורניש אחרות שבידי. לעת עתה אסתפק בהערת הערות אחדות אלו: הזיקה והיחס שבין הפלפול האשכנזי ואחיו הספרדי לא נתבארו כל צורכם בשני המחקרים הנ"ל. והנה, השוואה בין שיטת פלפול החילוקים כפי שמתאר אותה ברויאר (עמ' רמ"ז-רמ"ט) לבין דרך הפלפול של תוספות גורניש, כפי שמתאר אותה תא-שמע, לא זו בלבד שאינה מעלה דימוין רב, אלא שהיא מעלה הבדלים יסודיים. כל דרך ה"שמירה", למשל, אינו מצוי בתוספות גורניש, אבל הוא אחד מעיקריו של הפלפול הספרדי (בפלפול האשכנזי הוא נמצא במאה הי"ז, אבל בהשפעת הספרדים). בולט ביותר ההבדל המתגלה

פולק כי "המציא ברוב שינון חידודו וחרפותו את המצאת פלפול החילוקים שנוהגים בו ראשי ישיבות" נדחית. על-ידי ברויאר בפירוש ועל-ידי תא-שמע בשתיקה, כסיפור דברים בעלמא.⁶ מבלי להסביר כיצד נולדה מסורת זו. ברם, נראים הדברים שמסורת זו יש לה על מה שתיסמך. שהרי ר' יעקב פולק עמד זמן מה⁷ כראש ישיבה בעיר פראג ואף המהר"ל ור' אפרים לונגטיץ, שני ראשי הלוחמים בפלפול היו מיושבי העיר הזאת, פחות ממאה שנה לאחריו. אין על כן ספק שר' דוד גאנז בן זמנם ובן עירם של שני החכמים האלה מוסר מסורת שהיתה מקובלת ומהלכת בקרב חוגם של מתנגדי החילוקים.⁸ יתר על כן, דבריו של ר' דוד גאנז לא הובנו לדעתי כהוגן משום שעניינו של ה"חילוק" לא נתפרש כהלכה, ולפיכך אין אנו רשאים להוציא משפט על דבריו כל עוד לא נתמצה עניין זה כל צרכו.

ב

רוב רובם של החוקרים שעסקו בפרשה זו מזכירים את ה"פלפול" ואת ה"חילוק" בהברה אחת ודנים בהם כאחד – כאילו לא היו שניהם אלא שמות נרדפים לדבר אחד. מתוך כך נתקבל כדבר המוכן מאליו, שדברים שנאמרו על האחד כחם יפה גם לגבי השני, וגילו ודרך התפתחותו של החילוק הם גם גילו ודרך התפתחותו של הפלפול.⁹ לצד אחר נקבעו תוכנו ומהותו של החילוק

בהסברת המונח "סברא מבחוח" ע"י ברויאר, תוך הסתמכות על ר"י קנפנטון וספר ארחות צדיקים, והסברתו ע"י תא-שמע תוך הסתמכות על תוס' גורניש. הראשון כותב: "עצה דידקטית זו... תרמה להגברת מגמת הניתוח של הדיון מן הטכסט. הגיעו הדברים לידי כך שכל שעת הפלפול לא היתה אלא שרשרת של 'סברות מבחוח' שכל רסן שולח מהן" (ע' רמ"ז). אולם לפי תא-שמע משמש המונח הנה בפלפול האשכנזי ככינוי לדרך עיון שהוא כולו ענון בקרקע הסוגיית ואסור וחסום בתוך גבולותיה המצומצמים. ברויאר דורש את הפלפול המבוסס על ה"סברא מבחוח" לגאני על פי הסברה, אולם תא-שמע דורשו לגאני דווקא על פי הסברו שלו (ועי' על זה להלן עמ' 20). כיוצא בכך אין אנו מוצאים כל רמז לדרך "ההרמוניזציה בין השיטות" (ברויאר ע' רמ"ח) בתוספות גורניש, אבל היא מצויה בתוספות שלנו ואצל כל הראשונים וגדולי האחרונים. אף מהר"י קולון (שדבריו משמשים אבני פינה בשני המחקרים) נזקק לה הן לפירוש והן לפסק הלכה. לצד אחר אותו הפלפול שונים עליו מהר"י וייל ומהר"י איסרליין אם הוא ראוי לסמוך עליו כדי לפסוק הלכה (ברויאר ע' רמ"ב) לא מצינו בו מסממניו של הפלפול החדש לא לפי תיאור תא שמע ולא לפי תיאור ברויאר, וע"ע בנספח ג.

⁶ ע"י ברויאר עמ' רמ"א והע' 3.

⁷ ר' דעת קדושים (של אייזנשטאט, פטרבורג תרנ"ז-נ"ח) בחלק מזכרת רבני איטליה,

עמ' 70.

⁸ בסיום דבריו על החילוקים: "ורבים מראשי הגולה גדולי עולם זקני ומופתי דורותינו אין דעתם נוחה הימנו", ר"ד גאנז רומז ללא ספק למהר"ל ותלמידיו.

⁹ היחידי שהרגיש שאין הפלפול והחילוק זהים היה הרב גרינשפאן, לעומת זה ברויאר בבואו להסביר את מובנו של "זמן תוספות" משלב לתוך הסברו את דברי מהר"י וייל –

על פי מובנו והוראתו המצומצמת של הפועל "חלק". כלומר, לחלק בין דברים הנראים כדומים.¹⁰ ואף פירושו זה חזק את ההנחה שפלפול וחילוק הם היינו הך. אולם הדבר אינו כן. המונח "חילוק" במובן טכני, היינו כשם לסוג מיוחד של פלפול. אינו מופיע באשכנז לפני אמצע המאה ה־11, משתמש בו לראשונה הרמ"א: "בימים אלו עיקר הרבנות אינו תלוי במי שלמדו הפלפול וחילוקים שנוהגים בהם בזמן הזה",¹² ולאחר מכן המהרש"א "משא"כ

"זמן תוספות" הוא זמן שבו מאמנים ראשי הישיבות את התלמיד בהמצאת "דקדוקים וחילוקים דקים" (עמ' רמ"ג). לאמור שכבר בזמן מהר"י וייל היה נהוג פלפול החילוקים. ויותר מזה כתב במקום אחר: "בדרך כלל מתרבה עכשיו השימוש במלה "חילוק" וכבר כותבים על החילוקים בדרך ליגלוג – "חילוק – בילוק". "עכשיו" כפי שיוצא מהמשך הדברים (עמ' רמ"ט) פירושו בזמנו של מהר"י איסרליין. היינו, שכבר בימי מהר"י איסרליין "חילוק" נפוץ וידוע וכבר יש עליו עוררין ומלגלים.

¹⁰ כנר, ע"פ דבריו של הר"ר שמעון סופר בהקדמתו לשו"ת אביו חלק י"ד ח"ל: "וטרם כל נחקר על שם זה חילוק מה שמו... אבל הוי יודע כי עיקר (= עיקר) שימוש התלמידים אצל רבם הוא לדמות מילתא למילתא... ועל זה נהנו במדינות האלו אם אדם מחדש דבר ואומרים (גלייך או אונגלייך) פי' דומה או אינו דומה... ולהיות הסברות עמוקות ודקות כחוט השערה לחלק בין זה לזה ויתורצו כמה קושיות על ידי שידוע לחלק בין זה לזה לכן מה שיהיה בעיני התלמידים דומים זה לזה יבוא רבם וחקרו שאין זה דומה ומראה להתלמידים הסדק שבין זה לזה. על פי דברים אילו דן בטיבו של החילוק הרב גרינשפאן (ר' לעיל הע' 5) ע' כ"ז ואילך. ור' מ"ש הרב שמואל דוד מנצח באקדמות מילין לספר ציון לנפש חיה, מבעל נודע ביהודה, לסדר נויקין, ירושלים תשי"ט, דף ב' ע"ד ד"ה וכדאי. וע"ע מ"ש בזה להלן עמ' [כו] ובנספח ד הע' 52. ¹¹ בכל הדוגמאות המובאות ע"י ברויאר (עמ' רמ"ט ור"ג הע' 29), אין "חילוק" משמש במשמעות טכנית, אלא כציון להבדל שבין שני עניינים הנראים כדומים. וכי חילק ובילק הוא, המובא שם משו"ת מהר"ם מינץ אינו אלא הלצה ע"פ סנהדרין צ"ח ע"ב; וכיוצא בכך בשו"ת מהר"י וייל, ר' חולין י"ח ע"א. הציון למהר"ל סי' ק"ח ודאי שאינו עניין לכאן, שהרי נאמר שם בפירוש שאת החילוק עשה החסיד בעצמו בספר הכבוד. לפי הילוך זה היינו צריכים לראות בדברי בקרתו של ר' שמואל הלוי, הספרדי, גדר ר' שמואל שכנא (ר' להלן עמ' [טו]): "ולא למד מרבנותיו הצרפתים ז"ל שכשואמרים איהו חילוק תרש מיד כותבין דכה"צ אמרי' במקום פלוני, כי אין התורה עיר פרוצה אין חומה לחדש בה סברות וחילוקים דקים או גסים שאין להם ענף" (סיני כרך ד' עמ' תקמ"ה) ביקורת וליגלוג נגד החילוקים, אבל ר' שמואל הלוי ודאי לא ידע את החילוק האשכנזי, והחילוק לפי נסחו הספרדי היה מקובל בכל ישיבות חכמי ספרד (ר' להלן הע' 34). וכן כותב גם ר"א הלוי (זקן אהרן סי' ב'): "אנא לא חלק ידענא".

¹² בהנחה לשו"ע י"ד סי' רמ"ב סע' ל'. דברים אלו יש להם חשיבות מיוחדת שהרי הם מבוססים על פסקו של מהר"י קולון (שורש ק"ע, וע' ברויאר עמ' רמ"ג ותא"ש שמע עמ' קנ"ח), ח"ל: "ואשר כתבת שעיקר הרבנות תלוי בפלפול... אני אומר... בוודאי מי שלומד לפני הרב בפי' זמן והרב מעמיד התלמיד על פשט ההלכה על דרך האמת והיושר ודאי בעניין זה נעשה תלמידו... אבל הדרכים שעושים היום בתוספות זמן וכל אחד אומר הדרך כולו יהיה אמת או שקר בעניין זה אינו רואה בו שום רבנות".

(= מה שאין כן) בני בבל דאפשר שהיו מפלפלים דוגמת חילוקים שבדור הזה אשר כל מי שיודע לכיון על צד היותר בפלפול של הבל הרי זה משובח.¹³ מכאן ואילך שגור מונח זה בפיהם של כל בעלי הריב על הפלפול. בדיקת דבריהם מלמדת אותנו שלא זו בלבד שהם מכדיילים בין ה"פלפול" ל"חילוק", אלא שעיקר ההתנגדות מכוונת נגד החילוקים, וכפי שמשמע מלשוננו של מהרש"א.¹⁴

עובדא זו של הופעתו הפתאומית של השם "חילוק" בעולם הפלפול כמונח טכני בעל משמעות מיוחדת, יחד עם ההתפרצות הספונטאנית¹⁵ כנגד הפלפול, מצד חכמים שונים שאינם תלויים ומושפעים זה מזה כהרמ"א, המהרש"א והמהר"ל, מלמדת שפלפול החילוקים היה תופעה חדשה בהתפתחות הפלפול ושהופעתה היתה לפני התפרצות ההתנגדות בסמוך.

ג

ידיעות בעלות ערך הנוגעות לראשיתו ותולדותיו של ה"חילוק" נמצאות לדעתי בתשובה אחת של המהרש"ל אל קרובו הרמ"א, וכך הוא כותב

בחלקם מעתיק הרמ"א את דברי מהר"י קולון כמעט מלה במלה. אבל את הדברים על ה"דרכים" הוא מקצר ל"הפלפול וחילוקים שנוהגים בו"מ הזה" ור' הע' 45 לנספחות. ¹³ ח' אנדות לב"מ דף פ"ה ע"א ד"ה דלשתכח.

¹⁴ על מהר"ל מפרא ר' בהע' הבאה, ר' אפרים לונטשיץ כותב על סדר הלימוד המקולקל של ימיו בלשון זאת: "...עיקר הלימוד הוא החידוד ופלפול של הבל ותוהו שקורין חילוק" (עמודי שש, סוף עמוד התורה). ובמקום אחר: "ועם חכמי הדור הגדולים אשר בארץ המה היה לי ויכוח... לבטל לימוד של החידוד והפלפול שקורין חילוק" (שם, פרק כ"ד סוף מוסר עמוד התורה). קורא הוא לחילוק ברוגז – "פלפול שקר זה"; "פלפול זה". אף בעל שני לוחות הברית (= של"ה) מזכיר ומבקר בחריפות בעיקר את החילוק: "וענין החילוקים יהיו בטלים ומבוטלים ומי יתן שלא היו בעולם... והנה שמעתי... האומרים באם לא עוד החילוק מה גבר בגוברין... והנה יש כת משועים האומרים החילוק מחדר... חבל על דאבדין מה שהוצאתי רוב ימי בחילוקים גדולי ונפלאי" חטאתי עויתי פשעתי על כן באתי להזהיר הדורות הבאים" (של"ה מסכת שבועות בדיבור היום הזה). כיוצא בכך כותב גם בעל יוסף אומץ (פרנקפורט תרפ"ח ע' 272): "...כל שכן עלינו שנתחדש בקרוב למאה שנה חידודי שקרים שקורין חילוקים".

¹⁵ ברייאר מוצא עדות מכרעת לעליית הפלפול החדש בביקורת החריפה שנמתחה עליו בספר ארחות צדיקים (ע"ש עמ' ר"ג). אולם, מן הדין להעיר שיש הבדל יסודי בין הביקורת של חכמי המאה הטי' והי"ז לבין ביקורתו של בעל ארחות צדיקים. ביקורתו של האחרון מכוונת נגד ההפרזה של לימוד הפלפול, מפני שהלימוד בדרך זו ממעט את הבקאות. על כן מתנגד בעל ארחות צדיקים גם ללימוד התוספות והחידושים. ודומה להתנגדות זו היא גם ההתנגדות שבקטע האנונימי שפרסם רא"ח פריימן הי"ד בספר היובל ליוצא בורג חלק עברי עמ' שצ"ו. מבין חכמי המאה הי"ז נקט עמדה דומה רק מהר"ל מפראג: "...ועתה אין להם מאומה בידם והכל בשביל שלמדם תוספות דבר

שם בתוך הדברים: "...כי בעו"ה¹⁶ ממרידת התלמידים המורדים ופושעים ביה וסומכין ובוטחין על גבורת הזקן ובנו הגאון יצ"ו הם המוציאים אותי חוץ למחיצתי ומחסרים את גופי ובריאת שכלי ומאן דלא שהייה לאוניתא למלכא דאדום¹⁸ לא ליששהייה לאוניתא ידידי או יהפך לבם לב האבן והאכזר ללב בשר או יתן לי חיל ואומץ כח להציל את נפשי ונפש התלמידים הכשירים מידיהם ואף בהיותי בארץ אויבי וכפוף תחת ידם לא מאס וגעל הי"ת להפר בריתי אתי והרבה גבולי בתלמידים הגונים מכל ד' קצוי ארץ והם כקוצים בעיניהם"¹⁹ זהותם של "הזקן ובנו הגאון" אינה מוטלת בספק, ומוסכם הוא ע"י כל החוקרים שהכוונה היא לר' שלום שכנא, שעמד בראש ישיבה גדולה בלובלין, ולבנו ר' ישראל שמלא מקום אביו לאחר פטירתו. מתוכן תלונתו המרה של מהרש"ל מוכח כמו כן שמרידת התלמידים הייתה כרוכה בהבדל שבין שיטות הלימוד שהיו נהוגות בשתי הישיבות, ובתקופה ידועה נמשכו חלק מתלמידי ישיבת מהרש"ל אחרי שיטת הלימוד שהייתה נהוגה בישיבה השניה ועברו אליה²⁰ — דבר שגרם לו למהרש"ל דאבון לב. אולם כמה התבטא הבדל זה — ומנעימת הדברים נראה שההבדל היה עמוק ושיטת הלימוד של הישיבה השניה הייתה בעיני מהרש"ל פסולה לחלוטין. לכאורה היה מסתבר לומר, ששיטת הלימוד בישיבה השניה הייתה מבוססת על הפלפול, ואילו בישיבת מהרש"ל הייתה שיטת הלימוד מבוססת על הפשט ובידור ההלכה. אבל הסבר זה הוא בלתי אפשרי, שהרי בעל הדין עצמו מכחישו ומפריךו לחלוטין. על תשובה אחת של מהר"י קולון כותב מהרש"ל: "וכל זה כתב לפי עומק פילפולו דרך משא ומתן להראות גדלו ותפארתו כמו דאנו מעלים בישיבה פילא בקופא

שהוא הוספה (ובודאי שאין כוונתו לתוספות גורניש!). וכי לא היה טוב יותר שיקנה גוף התלמוד קודם" (נתיבות עולם נתיב התורה פרק ה'). שאר חכמי זמנו התנגדו רק ל"פלפול של הבל"; אבל, מעולם לא עלה על דעתם להתנגד ללימוד התוספות או שאר חידושי הראשונים. את עמדתו של בעל ארחות צדיקים הסביר לנכון בעל יוסף אומץ "ולא לכל אדם דיבר רק שלתלמידים ראוי מעיקרא ליגמר והדר ליסבר כדי שיבואו לכלל בקיאות" (עמ' 272), ועי' להלן הע' 44.

¹⁶ בעונות הרבים.

¹⁷ על כך הוא מספר גם בראשית התשובה: "...ומי שאמר לעולמו די יאמר לצרתי די מתלמידים הפושעים ביה". מן העובדה שמהרש"ל פותח ומסיים את תשובתו בחלונה זו ומלשונה המזעזע אנו למדים שענין המרד וסיבתו נעו עד לבו.

¹⁸ ר' ב"ב דף כ"ב ע"א, וצ"ל דמלכא. מן המליצה הזאת ברור (ע"ש בגמרא) שמהרש"ל נפגע ביותר מפני שמרידת התלמידים נתפרשה על ידו כהוכחה, שהם חושבים את שני החכמים הנזכרים כעדיפים ממנו בתורה.

¹⁹ שו"ת מהרש"ל סי' ט"ז.

²⁰ ר' מ"ש הר"ש אסף בספר היובל לגינצבורג חלק עברי עמ' מ"ז. ועי' וועטשטטיין לקורות היהודים בפולין עמ' 65.

דמחטא²¹. אנו למדים אפוא שגם בישיבת מהרש"ל היו הפלפול והחריפות קבועים ומקובלים. אין מרידתם של התלמידים ועקירתם לישיבה האחרת יכולה להתבאר אלא על-ידי ההבחה שבישיבה האחרת היה נהוג פלפול מסוג אחר, שלא היה ידוע בישיבת מהרש"ל, והיה מצטיין בחידושו, בחידודו ובחריפותו עד כדי למשוך את לבם של חלק מתלמידי מהרש"ל הותיקים. סוג אחר זה של פלפול לא היה יכול להיות אלא ה"חילוק", שכפי שנראה להלן היה בנין-על משוכלל בנוי ועומד על מסד הפלפול. יתר על כן מלשונו של מהרש"ל "ובוטחין על גבורת הזקן ובנו הגאון" משתמע שסוג פלפול זה היה תופעה חדשה, שהיתה זקוקה לאילנות גדולים להתלות בהם כדי לזכות על ידם למעמד לגיטימי בישיבה, ולא עוד אלא שהיתה קשורה באופן אישי בר' שכנא ובנו. ר' שכנא היה כידוע תלמידו הגדול של ר' יעקב פולאק ואין לנו אפוא שום אמתלא לכפור באפשרות שר' שלום שכנא קבל את דרך פלפול החילוקים החדשה מרבו זה. המסורת שמוסר ר' דוד גאנז אין עליה ערעור אם אנו מפרשים אותה כהלכה – אין המסורת אומרת שר"י פולאק המציא את הפלפול. היא מיחסת לו את המצאת החילוקים.

7

מה בין "פלפול" ל"חילוק"? על מהותו של ה"פלפול" אנו מוצאים דברים בפיו של חכם מן המאה ה"ז, שגדל על ברכי הפלפול מנעוריו וכל שביליו היו נהירים וברורים לפניו²² וכך הוא מספר: "והיינו עוסקים ביחד ...²³ חמשה אנשים ... הרב המופלג ... ר' ישראל עלקושר והרב המופלג מוהר"ר משה כץ בן הגאון בעל ש"ך והרב המופלא מוהר"ר מיכל בעל שערי שמים והרב המופלג מוהר"ר עוזיאל ... ואני הקטן שבכולם גמרנו ללמוד ביחד תורה לשמה ... ויען הרב מוהר"ר ישראל עלקושר ... אשר היה אחד מן המיוחדים תלמידי רבנו הגאון הגדול מוהר"ר העשיל ... ויאמר בלך בדרך הלימוד של

²¹ ים של שלמה ליבמות פ"ח סעי' כ"ט. אף בעל בית חדש (= ב"ח) מגלה יחס כפול כזה לפלפול: "אם ניתן רשות לראש ישיבה לחדד התלמידים ולהלהיב הלבבות ע"ד (= על דרך) ורבה לחידודי לאביי הוא דבעי (ברכות ל"ג ע"ב), אין זה אלא בע"פ (= בעל פה) בישיבה ובדרכים הקרובים ופונים אל האמת ... אבל דברים כאילו לא ניתנו ליכתב ... כל שכן להדפיסם" (הקדמה לבית חדש חלק י"ד) ועי' להלן ע' [כח] ור' עוד מ"ש בספונות כרך ו' ע' ק"א והע' 10 ולהלן בנוסף ד.

²² הוא החכם ר' ועלי בר' יצחק אייזק מרגליות, שהיה מוכיח בעיר פראג, עיר ואם לפלפול כנראה מאז שבתו של ר' יעקב פולק בקירבה. למרות מלחמתם של גדולי העיר במאה ה"ז, מהר"ל ור' אפרים לונגשיץ, בפלפול נשארה פראג מרכז לפלפול; ר' ועליג פעל בתוכה בסוף המאה ה"ז.

²³ זו אחת מתופעות הלואי החשובות הכרוכות בתנועת הפלפול – הלימוד בחבורה. חידושי תורה מתחדשים בצוותא ומתוך פלפול חברים. עי' להלן הע' 81.

רבינו הגדול הנז' כאשר קבל מאביו הגאון מוהר"ר יעקב אב"ד דק"ק לובלין וכאשר קבל אביו מהגאון מהרש"ל. והנני אגיד רשום בכתב אמת, סדר הלימוד שלנו כך היה, לעיין בגמ' תחילה ואח"כ בפ"י רש"י ותוס' ביתר שאת ומעולם לא היינו מקשים מאיזה מסכת אחרת רק כל החידושים היו באותה הלכה, אבל לא להקשות ולהיות סותר במקומו על מנת לבנות שלא במקומו... ובכלל זה לא להקשות אף באותו פרק מן הלכה שעדיין לא למדה בפרטות".²⁴ מתאור זה של דרך הלימוד שהיתה נהוגה בישיבתו של מהרש"ל, שהוא מכוסס על מסורת חיה שנמסרה מאב לבן ומרב לתלמיד,²⁵ הגנו למדים שדרך זו היתה מבוססת על שלושה עקרונות – א) מאמץ ללמוד ולהבין את הסוגיה באופן עצמאי – ללא השפעה קודמת של רש"י ותוספות; ב) הגבלת העיון במפרשים לרש"י ותוספות בלבד;²⁶ ג) תחום העיון מגודר ומסוייג בתוך גבולות הסוגיא המיידית, ואין לעבור אותם בשום אופן. כללו של דבר העיון חייב להיות מקומי לחלוטין.

מובן הדבר שכתוצאה ממשטר לימוד כזה היתה האנרגיה העיונית של הלומד מוכרחה למצוא לה פורקן בתוך תחומי הסוגיא עצמה, וזה הביא לידי שתי תוצאות; מצד אחד הפך המאמץ לפרש את הסוגיא באופן עצמאי לתופעה לגיטימית ושלב קבוע בסדר הלימודים ולא היה הלימוד נשלם עד שהועלו פירושים אחרים בצד פירושי רש"י ותוספות.²⁷ ולצד אחר, נתעצמה הנטיה לנתח כל פרט ופרט שבסוגיא ולהגזים בדיוקי חסר ויתר, מוקדם ומאוחר בלשון ובמו"מ התלמודי.

לפי מהותה ועניינה שיטת לימוד זו היא אפוא אנליטית-פילולוגית בעיקרה, היא מפרקת את הסוגיא לפרקיה הזעירים ביותר ומעיינת בהם כאילו היו כולם בעלי ערך שווה.

את מהותו של ה"חילוק" הסביר בצורה ברורה ביותר ר' שמואל בנו של ר'

²⁴ בהקדמה לספרו חבורי לקוטים, ויניציאה תע"ה, דף ב' ע"א וע"ב.

²⁵ מהמשך דבריו של ר' ועליג שם, ברור שחשב שגם דרך לימודם של מהרש"א ומהר"ם מלובלין קרובה לדרך מהרש"ל ועי' להלן עמ' [ט].

²⁶ עד כמה היו עקרונות אלו מקובלים אנו למדים מן הסיפור הבא שמספר ר' ועליג בהקדמה הנ"ל: "וכן הגיד לי חברי הרב מהר"ר משה כץ הג"ל מסדר הלימוד של וקנו הגאון מהר"ר מאיר אביו של ש"ך והגאון מוהר"ר יהושע אב"ד דק"ק קראקא כשלמדו יחד והגיעו לאיזה שטה עשו תנאי ביניהם שלא לעיין ברש"י ותוס' כ"א (= כי אם) ללמוד ולהבין צורתה דשמעתתא בעין שכלם עד מקום שידם מגעת והגאון מהר"י היה מכין לפי רש"י והגאון מהר"ם לפי תוס' וכך החזיקו כל ימיהם הגאון מהר"י ליישב כל קשיית תוס' שהשיגו על רש"י (מהר"י הוא כידוע מחבר הספר מגני שלמה, שמטרתו לתרץ כל קושיות תוספות על רש"י). וזה היה גם דרך לימודו של מהר"ם ש"ף: "קודם ראיתי דבריהם הייתי סבור בפשטות הגמרא" (בחי' לכתובות דף ס"ט ע"ב ד"ה קטנה ע"ש). וע"ע להלן הע' 100.

²⁷ ר' להלן הע' 69.

יחזקאל לאנדא בעל נודע ביהודה – "ונתהוה מזה שכל תופסי ישיבה²⁸... כשהיו שונים לתלמידים... היו עושים קשר לדבריהם בהתרות השאלות וישוב הקושיות בהמשך נאה. ואף כי היה סיפק בידם לבאר דבר דבר על אופניו והתרת כל שאלה וקושיא כפי הראוי לו... בלי שום קשר דברים... והורגלו בפי התלמידים לכנות שם לחבורי²⁹ פלפולים האלה ויצאו לחלק אם הם חדושים ופלפולים מענין לענין בהקדמות שונות יקרא דרשה³⁰ ואם הם בשיטה אחת בעומק העיון יקרא שמו בישראל "חילוק".³¹ יחידה קטנה שהיא כוללת קושיא ותידוך, שאלה ותשובה, היא "פלפול". שרשרת של יחידות כאלה, שמצד התוכן הן עוסקות בסוגיה המקומית "בעומק העיון" והן מקושרות בהמשך נאה – "חבורי פלפולים" – היא "חילוק". נמצאנו למדים שהחילוק מהוה מעין בנין-על, שהוא נשען על מסד ה"פלפול", ולפי מהותו הוא שלב מתושכל בהתפתחות שיטת הפלפול. בנגוד אל ה"פלפול" שהוא בעיקרו אנליטי, מפרק ומפרד את הסוגיה לפרטיה, החילוק הוא סינטי באפיו ומגמתו לארגן ולהרכיב את הפרטים לתוך המסגרת הכללית של הסוגיא. דרך הארגון מבוססת אף היא על חריפות "נאה", אבל החילוק לעולם אינו נזקק לחומר שהוא מחוץ לגבולות הסוגיא המקומית.³² לרגלי אופיים השונה וכתוצאה ממטרותיהם העיוניות השונות נוצר גם הבדל יסודי באופן הביצוע של שני סוגי לימוד אלו. ה"פלפול" היה קשור קשר הדוק וקפדני אל הטכסט הנלמד וצמח מתוך הלמידה הראשונית של הסוגיא, על פי הסדר הקבוע – תחילה עיון עצמאי ובלתי תלוי ואח"כ עם רש"י ותוספות. ה"חילוק", שהיה שלב יותר גבוה במערכת הלימוד והיה מבוסס על כל הידע שנצטבר בשלב הלימוד הראשון – של ה"פלפול" – לא היה קשור בלמידת הטכסט והיה ניתן בעל פה.³³ מובן הדבר שתלמיד לא היה יכול לעקוב אחר ה"חילוק" ועל אחת כמה

²⁸ כלומר, ראשי ישיבה.

²⁹ כלומר, לקשרי.

³⁰ בסוג פלפול זה לא עסקו במאמר הנוכחי, ועי' להלן בנספח ד, שהועלו בו ראשי פרקים בענין זה. בפירושי הגדה נזקקים גם בעלי הפלפול המקומי לדרך הדרשה. הבדל זה בולט בין חידושי ההלכה של מהרש"א לבין ח"י האגדה שלו, שהם מבוססים בעיקרם על תבניות ממקומות אחרים ועל העיון ההשוואתי. ח"י חיתה גם דרכו של מהר"ם מלובלין. דוגמא נאה לאותן "דרשות", שגם הן היו נאמרות בפומבי בישיבה או מוצאים בסוף הכרך של ח"י מהר"ם ש"ף עם הגהות ר' מרדכי מארדוש (אוסטראה תקצ"ט).

³¹ בהקדמה לספר דורש לציון מאת אביו בעל נודע ביהודה.

³² ר' להלן.

³³ ר' נתן נטע העובר מספר על מנהגי הישיבות של זמנו בפולין בלשון זאת: "וכך היה סדר הלימוד במדינת פולין... ולומדים בכל יום הלכה, דהיינו עמוד אחד גמרא עם פרש"י ותוספות נקרא הלכה, והיו חולכים כל החכמים והבחורים... על (= אל) הישיבה... והיו מפלפלים זה עם זה בהלכה קודם שבא הר"י (= הראש ישיבה) על

וכמה להשתתף במשא ומתן שהיה מתעורר על ידו, בלי בקיאות יסודית קודמת בסוגיא וב"פלפול".

ה

משעמדנו על טיבו וייחודו של ה"חילוק"³⁴ אף יש בידנו היכולת להתחקות על שורשיו ולגלות את שלבי התפתחותו הראשוניים. בסיפורו הידוע על סדרי ישיבתו של מהר"י מינץ בפדואה מספר ר' אליהו קפסאלי כך: "וזה סדר למודם בבקר אחרי יוצאו³⁵ מהישיבה (שבו) [שבה] היה מפלפל עם יתר הרבנים היה יושב בביתו ומגיד ההלכה³⁶ למי שלא היה להם כח העיוני בהחלט... לאחר האוכל בין הערבים היו באים גם התלמידים הגדולים והחריפים והיה מגיד להם התוס' [פות]. וליום המחרת לאחר התפלה היה הולך הרב עם תלמידיו³⁷... בבית א' [חד] קטן שהיה בחצר ב"ה³⁸ הגדול של פדואה והוא הנקרא ישיבה... ואז היו מתקבצים יתר הרבנים והלומדים עם תלמידיהם והיה הרב מתחיל להקשות וכל א' [חד] משיב לו איש ואיש כפי מעלתו. וא' [חד] כ' [ך] כל אחד היה מקשה ומתריך ומוציאים לאור תעלומה. וזהו הנקרא פלפול הישיבה. והיה מפלפל כל אחד (מבן) [עם בן] זוג... והפלפול היה נעשה מבחוץ, רצוני מבלתי שיפתחו ספר, כי היתה ההלכה שגורה בפי הכל, לא היה שם אחם בלתי גמרת הרב... והיו יושבים שמה בישיבה כשעה אחת, פחות או יותר, כפי פלפול וצורך ההלכה. ולבסוף היה

הישיבה. וכשבא הר"י על הישיבה כל אחד היה מקשה לר"י מה שקשה לו בהלכה והוא מתריך לכל אחד ואחד. אחר כך שתקו כולם והר"י אמר מה שחדש בהלכה. ואחר שאמר כל החידושים אמר הר"י חלוק דהיינו שמקשה בנמרא או ברש"י או בתוספות שדבריהם סותרים זה את זה, מקשה קצורים (ע' להלן עמ' [מה]) או סתירות בגפ' (= בנמרא, פירוש רש"י תוספות) ומתריך אותם, והתרוצים גם כן סותרים זה את זה ואמר על קושיא אחת תרוץ שני... עד שההלכה עומדת אל בוריה" (יוון מצילה עמוד התורה, ת"א תשכ"ו עמ' 84). מרחב הלימוד ושלביו משתקפים באופן ברור בתיאור זה: העיון מוגבל לסוגיית המקומית, לרש"י ולתוספות שעליה; השלבים – תחילה ה"פלפול" ואח"כ ה"חילוק". תחילה הר"י מתריך לכל אחד מה שקשה לו, אח"כ הוא אומר "מה שחידש בהלכה" ואז הוא אומר את ה"חילוק". החילוק נאמר אפוא לאחר סיכום כל החידושים.

³⁴ הכחנה זו בין "פלפול" ל"חילוק" היתה קיימת גם אצל בעלי העיון הספרדיים, אע"פ שהחילוק שלהם שונה במבנהו. ע' לע"ע מ"ש בספונות כרך ז' ע' צ"ה.

³⁵ של ראש הישיבה.

³⁶ כלומר, הנמרא והפסג בלי פלפול (ר' לעיל הע' 33).

³⁷ אלה תלמידים מיוחדים שהיו גרים בבית הרב, ומפני שהיו עניים, אבל מצטיינים בלימודם, היה הרב מכלכל אותם ומלמדם כל השיעורים בעצמו. תלמידים אחרים למדו ההלכה לפני רבנים אחרים.

³⁸ בית הכנסת.

הרב של הישיבה מהר"ר יודא פותח ספרו ומראה להם עד אנה יעינו ההלכה ולא יוסיפו ולא יגרעו ממנו. ואחר כך היו קמים ובאים בתייהם והיה לומד כל א' [חד] מהרבנים עם תלמידיו ההלכה³⁶ של יום המחרת וכמו כן היה עושה ראש הישיבה עם תלמידיו³⁷ ... וכן היו עושים מראשית השנה ועד אחרית השנה⁴⁰.

מתאור חי זה אנו למדים שמערכת הלימודים בישיבת מהר"י מינץ היתה מורכבת משלשה חלקים והלמוד היה מתנהל בשלש רמות – א) לימוד ראשוני של הסוגיא, שהיה מוגבל לביאור הפשט בלבד; ב) לימוד התוספות, שבוודאי כלל יותר מביאור הפשט בלבד, שהרי ללימוד זה היו באים גם "התלמידים הגדולים והחריפים"; ו-ג) "פלפול הישיבה" – חלק זה היה מתנהל בעל פה ללא הסתכלות כלשהי בספר, מפני ששני החלקים הראשונים שימשו לו הכנה מדוקדקת, ובכואם לשעת הפלפול היתה כבר הסוגיא שגורה על פיהם יפה יפה. כיצא בכך אנו למדים גם, שהפלפול היה מרוכז ומוגבל לטכסט קבוע מראש ולא חרג מגבולותיו בשום אופן.⁴¹ מאחר ששלב זה היה נערך במקום מיוחד⁴² ובשעה מיוחדת ונקבע לו שם רשמי – פלפול הישיבה – וראש הישיבה היה מפקח עליו מראשיתו ועד סופו, מסתבר שהוא היה משמש מעין סיכום של הסוגיא וברורה הסופי⁴³ שהיה מתבצע בדרך של קושיא ותירוק בהדרכת ראש הישיבה⁴⁴.

³⁶ ר' הע' 37. היינו גם הוא לומד אתם ההלכה של יום המחרת.

⁴⁰ מן הקטעים שפרסם פורנס בהצופה הצרפתי כע"ט (1924) ע' 34.

⁴¹ "ומראה להם עד אנה יעינו ההלכה ולא יוסיפו ולא יגרעו ממנו". אילו היה דרך העיון לא-מקומי, ודאי שלא היה מקום להוראה קפדנית של המקום.

⁴² ממליצתו של קססאלי נראה שהכית הקטן שימש גם מקום מושב בית הדין של פדואה.

⁴³ "והיו יושבים שמה בישיבה ... כפי פלפול וצורך ההלכה". כל התאור מוזכר את סדר הלימוד שתואר בין מצולה (לעיל הע' 33). תסרה רק אמירת החילוק.

⁴⁴ הווי זה משתקף גם בדברי הקובלנא של בעל ארחות צדיקים נגד סדרי הלימוד המקולקלים: "ועל כן מרב טרח הלמוד העיון והפלפול רבים פורשים מן הלמוד מרב טרח השמועות והדקדוק שאומר בעל פה" (ארחות צדיקים הוצ' ר"ש כהן ע' 582). כלומר, לא כל אחד מוכשר להשתתף בדרגה השלישית של הלימוד שהיא כולה עיון ופלפול בעל-פה, מפני שעומס הלימוד בעל-פה קשה עליהם יתר על המידה. וקרוב לוודאי שעל פי זה צריך לפרש גם את המשך הדברים בארחות צדיקים: "כי אומרים מה נוכל להבין סברות מבחוץ הלואי שהיינו יודעים מה שבחוץ הספרים". כלומר, איך נוכל להבין את הסברות הנאמרות בעל-פה, הלואי והיינו יודעים מבפנים (הר' ברויאר עמ' רמ"ז הע' 21). והווי גם פירוש הדברים: "המקרא והתלמוד מונחים בארון אין דורש ואין מבקש להם אך העוסק בפלפול הוא הקדוש", שבתלנות בעל עלילות דברים (ר' ברויאר ע' רמ"ז), שהרי בשעת הפלפול לא זו בלבד שאין מסתכלים בספרים אלא שהספרים ככלל אינם מצויים בישיבה, וכפי שיוצא מכל התאור היה זה אחד מגיוני הפלפול – ההעדר של הספרים. מובן הדבר שכשנארכה שעת הפלפול בישיבות

אעפ"י שאין לנו ראייה מפורשת לדבר, נראה קרוב לוודאי שאין "פלפול הישיבה" חידוש שהמציאו ר"י מינץ, אלא שכבר היה נוהג בישיבות אשכנז לפניו. בתוך הזכרונות על רבו מהר"י איסרליין מספר בעל לקט יושר כדברים האלה: "וזכורני שאמר פ"א⁴⁵ הבורא ימחול לי לפי דעתי שאין הפלפול כדאי לעשות עליו ברכת התורה".⁴⁶ ספור זה מתמיה ביותר, שהרי אם הכוונה לפלפול של "זמן התוספות", שהוא קשור עם העיון בתוספות⁴⁷ — למה לא יוכלו לעשות ברכת התורה על התוספות לפחות?⁴⁸ ואפילו אם גניח שהפלפול שנתפתח לאחר מיכן אינו בגדר של דברי תורה. ועוד יותר מתמיה המשכו של הסיפור: "ולכן כשעמד משנתו בצהריים אמר המזמור תמני אפי'⁴⁹ קודם כדי לומר עליו ברכת התורה". והשאלה גשאלת מאלה — למה לא למד משנה או הלכה כדי לברך ברכת התורה! יתר על כן, בקטע שלפני זה מספר בעל לקט יושר שזה היה מנהגו הקבוע של רבו שהיה נוהג בכל יום כשהיה קם משינת הצהריים, וא"כ למה קבע לומר פרק תמני אפי' באותה שעה, ולא למד הלכה כדי לברך עליה ברכת התורה. אף סמיכת הפרשיות — סיפור מנהג הרב לומר בכל יום פרק תמני אפי' והדברים שאמר הרב על הפלפול ובקשת המחילה מלמדת שיש קשר בין שתיהן. כיוצא בכך אין מובן למלה "קודם" בסיפור על הפלפול — קודם למה?

אבל שני הסיפורים וסמיכתם זה אל זה יובנו בלי שום קשיים, מפני שהם משלימים זה את זה, אם גניח ששעה של "פלפול הישיבה", לפי אותה המתכונת שהיתה נהוגה בישיבת מהר"י מינץ, היתה נהוגה גם בישיבתו של מהר"י איסרליין, אלא שבישיבתו היתה קבועה לשעת אחר חצות היום, מהר"י איסרליין לא רצה לברך⁵⁰ על "פלפול הישיבה" מפני שהיה כולו על פה ואפילו ספר אחד לא היה נפתח כל אותה שעה. להתחיל בלימוד אחר לא היה

כתוצאה מאהבת החידוד והחריפות נתקפח לימוד המקורות לגמרי, וע"ע לעיל הע' 15.

⁴⁵ פעם אחת.

⁴⁶ לקט יושר חלק א"ח ע' 44.

⁴⁷ ר' ברויאר עמ' רמ"ז: "כשהתוספות משמשות נקודת מוצא לדיון".

⁴⁸ הסבירו של ברויאר (עמ' רמ"ט), שהדבר נבע מהתנגדותו של מהר"י איסרליין לפלפול קשה לקבלו, שהרי ברור הדבר שהפלפול היה חלק אינטגרלי מן הלימוד בישיבות אשכנז, וברויאר עצמו מוכן לקבל את ההנחה שבישיבת מהר"י איסרליין היו מקובלות "שיטות שונות בלימוד הפלפול" (עמ' רמ"ד).

⁴⁹ מזמור קי"ט בתהלים. מהר"י איסרליין אמרו בקביעות בכל יום כנר' ע"פ הגמרא בברכות ד' ע"ב, וקבע לאומרו אחר שינת הצהריים כדי לברך ברכת התורה לפניו.

⁵⁰ כפי שיוצא מן הסיפור הראשון, סבור היה ר"י איסרליין שאדם הישן ביום חייב לברך ברכת התורה כשהוא מתעורר (ר' שם עמ' 42, וש"ע א"ח סי' מ"ז סעי' י"א) ור' שו"ת מהר"ם מינץ סוף סי' ע"ח, שמספר על ר"י איסרליין: "לאחר שינת צהרי' מברך שינת על תלית קטן", וע"ע לקט יושר ח"א ע' 6.

לו פנאי מפני סדר הישיבה וע"כ אמר מזמור תמני אפי' ו"קודם" פירושו קודם הליכתו לישיבה לשעת הפלפול.⁵¹

לאור הדברים האמורים לעיל הגנו רואים שלפחות במאה ה"ו כבר היה גהוג בישיבות לערוך בכל יום סיכום פלפולי של הסוגיא. בעל פה ודרך מו"מ וקושיה ותירוץ⁵² שהיה לו מעמד מיוחד ונחשב לדרגא הגבוהה ביותר בסדר הלימוד. אולם לצד אחר ברור גם שסיכום זה לא היה לו מבנה קבוע וסגנון מיוחד. מסתבר אפוא ש"המצאת החילוקים" על-ידי ר' יעקב פולאק מובנה, שהוא קבע את המטבע של "פלפול הישיבה" ע"י שעשאו כמין הרצאה שהיא משלשלת ומקשרת את כל החוליות והיחידות הפלפוליות שנתחדשו ונאמרו בישיבה להמשך אחד. ואפשר שגם קבע את שמה הטכני של הרצאה זו וקרא לה "חילוק".⁵³

7

מדות אלו – גישה עצמאית, בלתי תלויה במפרשים, כצעד ראשון להבנת הסוגיא; העמדת רש"י ותוספות במרכז הלימוד והעיון; ועיון גמורץ אבל מוגבל לסוגיה המקומית – שמנינו⁵⁴ בדרך הלימוד לפי שיטת ה"פלפול" משתקפות בדרך הלימוד שהיתה נהוגה במרכזי התורה הגדולים של המאה ה"ו. בספרד הגיעו מדות אלו לידי ניסוח פורמאלי ע"י ר"י קנפנטון בספרו כללי הגמרא, וא"כ יש להניח שכבר היו מדות אלו מקובלות בישיבות ספרד דור אחד או שניים לפניו. הוא קובע: "והדרך הישר הוא שתעיין כל מה שתוכל להבין"⁵⁵ ואחר כך תבא אליו⁵⁶ וראה גם ראה אם מה שהבנת הוא מסכים עם מה שמפרש

⁵¹ סוף לכך אנו מוצאים גם בשו"ת מהר"ל (סי' ק"א): "הנה ישנו מיושב פה בחור חשוב אחד מחבירי שמו חז"ר זלמן שטן ויש לו בחורים תלמידים וחבירים בביתו אוכלי שולחנו בשכר ומהם ד' יניקים פחותים מעשרים ומגיד להם הפשט וקצת משא ומתן כאשר יוכלו שאת... ויהי הלילה אורת' דרביעי גהי חמישי... כמו ב' שעות בלילה נתקבצו ד' התלמידים לשמוע קושיות מפי רבן הנוכח" הרי שבצד לימוד הפשט וקצת מו"מ היה להם גם זמן מיוחד שבו נתקבצו רק לשמוע קושיות מפי הרב. כפי שיוצא מן הסיפור היו התלמידים מוגבלים ביכולת ההבנה וע"כ נתקבצו רק לשמוע. אבל המטרה היתה להנחך גם אותם לפלפול שבעל-פה.

⁵² ר' להלן הע' 69 והע' 100

⁵³ איני מעלה זאת אלא כאפשרות. המונח מופיע בשימוש אצל הספרדים לפני שהוא מופיע אצל האשכנזים (ר' לעיל הע' 34) ויתכן שנתקבל אצל האחרונים בהשפעת הראשונים ור' להלן פרק י"א.

⁵⁴ ר' לעיל עמ' [ז].

⁵⁵ בנוס' אחרות נוסף כאן "מהגמ'".

⁵⁶ כלומר, אל המפרש. במלים אחרות עיין קודם בסוגיא בעצמך, עד כמה שידך מגעת ואח"כ עיין במפרש, ואז תעיין למה בחר בפירוש אחר, אם פירושו שונה משלך, וע"ש בכל הכלל.

אם לא⁵⁷. אף המפלפלים הספרדיים ריכזו את עיונם בעיקר ברש"י⁵⁸, אלא שאת מקום התוספות תפסו אצלם חידושי הרמב"ן⁵⁹. ודרך לימודם בכלל היה העיון במקום – הרכב הסוגיא, ההתאמה הפנימית של חלקי המו"מ והיחס ההגיוני שבין ה"הוה אמינא" למסקנא⁶⁰. מאלפת ביותר היא העובדה, שבכל ספרו של ר"י קנפנטון, שהוא מוקדש בעיקרו להוראת דרכי העיון, לא נמצא אפילו כלל אחד הנוגע לפלפול ההשוואתי⁶¹. ואמנם כל החידושים לתלמוד שנחברו על-ידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו עשויים לפי מתכונתן של מדות אלו.⁶²

מדות אלו מקובלות הן בישיבות גם מחוץ לספרד. על ישיבת מהר"י מינץ עמדנו בפרק הקודם. נראה שכן היה גם סדר הלימוד בישיבת מהר"י קולון. בתשובה אחת הוא כותב: "וגם אין ספק בידי להאריך כלל ועיקר כי אתמול

⁵⁷ דרכי הגמרא. הוצ' רא"ה ווייס ע' 1. וכן: "וככה תעשה כאשר תעיין בגמרא... בתחלה תעיין בכל מאמצי כחך והוי משתדל להבין בשכלך כל מה שתוכל בטרם תבוא לראות מה שפירשו המפרשים על אותה משנה או גמרא" שם עמ' 3.
⁵⁸ "מנהג רש"י ו-ל ושיטתו היא שלא לדבר דבר ושלא להוציא מלה בלשונו שלא רצה לומר" (שם ע' 16 וע' 6).

⁵⁹ "ובחידושי הרמב"ן צריך אתה לעיין דק היטב ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו בענין שלא ישאר בו דבר מיותר אפילו אות אחת" (שם ושם). וכך כותב ר' דוד מיסר לייאן: "והנה נכנסתי בגבול החכמים הספרדיים לפלפל בחידושי הרמב"ן אעפ"י שאינו ממנהגו בישיבות אשכנז ואיטאליא, כי כל פילפולו הוא בתוספות ובפרט העמוקות הקצרות של טו"ך וכמו שהם מפלפלים בחידושים כן אנחנו עושים בתוספות, וכמו שהם לא נהגו התוספות כן אנחנו לא נהגנו החידושים" (כבוד חכמים ע' 129). במאה ה"טז התחילו חכמי הספרדים במזרח לפלפל בתוספות ולאחר מכן נהגו אף "תוספות זמן" (ר' ספנות כרך ז' ע' פ"ח והע' 286 וע' פ"ה, מכתב המינוי שנשלח מצפת לר' יששכר בער איילינבורג בעל באר שבע, חכמי הספרדים עיינו במפרשים אחרים ובפוסקים רק לשם גילוי ה"שמירות" של רש"י). ור' נספח ב' והע' 34.
⁶⁰ "בכל מאמר הוי מסתכל מי הוא המדבר מי הוא השואל ומי המשיב מי הוא המקשה ומי הוא המתקן" (דרכי הגמרא ע' 3). ור' עוד שם מה שכתב בע' 6 על כללי המו"מ בין המקשה למתקן.

⁶¹ ר' ספנות שם ע' פ"ה, מבחינה עניינית עיקר חידושו של ה"פלפול" היה בסטייתו הגמורה מדרך לימודם של בעלי התוספות, שהרי דרך הלימוד שלהם מבוססת על הכלל שידברי תורה עניינם במקומם ועשירים במקום אחר ועל שיטה הגיונית של השוואה והקבלה. דרך שתאר מהרש"ל בצורה קולעת "לולי... בעלי התוספות שעשאוהו ככדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום שנראה לנו כחלום מבלי פותר... אלא סוגיא זו אומרת בכה וסוגיא זו אומרת בכה ולא קרב זה אל זה ונמצא מיושב התלמוד ומקושר וכל החתימות (צ"ל החתומות) יתפשרו" (הקדמה שנייה לים של שלמה חולין), ה"פלפול" לעומת זה הוציא אל מחוץ לתחום העיון את כל מרחבי הים התלמודי. אמנם דיוקיו ודקדוקיו של ה"פלפול" מצויים רובם בתוספות, אבל ה"פלפול" עשה דיוקים ודקדוקים אלו מכשירים בלעדיים ללימוד התלמוד.
⁶² ר' לעיל הע' 34.

הגיעו הגה הלמדנים מבארגיי"ש כדי ללמוד בישיבה ומאד קשה בעיניהם
 התעסקי בזולת הסוגיא והדין עמהם".⁶³ ודברים מאלפים על סדרי הלימוד אנו
 מוצאים בתשובה אחרת שלו: "...בודאי מי שלומד לפני הרב בפי' זמן והרב
 מעמיד התלמיד על פשט ההלכה על דרך האמת והיושר ודאי בענין זה נעשה
 תלמידו... אבל הדרכים שעושים היום בתוספות זמן וכל אחד אומר הדרך
 כולו יהיה אמת או שקר בענין זה איני רואה בו שום רבנות".⁶⁴ קרוב לוודאי⁶⁵
 שמוכנה של "הדרכים" הוא כמו בכללי הגמרא של ר"י קנפנטון וז"ל: "ובכל
 דבור של תוספות או חדושים אשר בהלכה אחר תדע כוונתו יש לך לחזור
 לעיין בדברי רש"י ולראות אם הרגיש ממנו וגשמו ואם שניהם מסכימים
 בדרך אחת או הם מחולפים ובכלל יש לך בכל השמועה לעיין ולדעת במה הם
 מסכימים ומוליכין שטה אחת או במה הם מחולפים".⁶⁶ אמירת הדרך היא אפוא
 בדיקת השיטות השונות של המפרשים לאור כל חוליותיה ואבריה של הסוגיא
 והבלטת המוסכם והנבדל בין שיטות אלו בהבנת הסוגיא. ומעין זה בקצרה גם
 בכללי התלמוד של ר' עמנואל הספרדי⁶⁷ "עיקר העיון הוא הלשון שתשלשל
 ההלכה כולה בקושיא ותרוץ". אף הדרך שהוא כולו "אמת או שקר" מתבאר
 על פי כלל אחר שאנו מוצאים אצל ר"י קנפנטון: "לעולם כשתעיין... בשום
 ענין כשם שתשים מגמת פניך לעיין הלשון היטב... יש לך גם כן לבקש
 דרכים להקשות כנגדו ולהניע תחילה הספקות שיש בענין ההוא או בלשון
 ההוא ולדעת ההטעות והקושיות שאפשר לעשות".⁶⁸ "ההטעות" הן אותן
 ההצעות של פירושים אחרים שאינם זהים עם פירושי המפרשים⁶⁹ שלכאורה

⁶³ שו"ת מהרי"ק שורש קמ"ט. ולהוציא ממ"ש המהדיר של תשו' מהר"י קולון החדשות
 עמ' ל"ב. מן ההדגשה "והדין עמהם" אנו רואים עד כמה מורגל הוא לא לצאת מתחומי
 הסוגיא.

⁶⁴ שם שורש ק"ע. ור' לעיל הע' 12.

⁶⁵ ביאורו של ברויאר ש"דרכים" מובנו שיטות מסוימות של פלפול (ע' רמ"ד) אינו
 מתקבל. בכל ספרות הפולמוס לא מצאנו "שיטות של שקר" חריפות ותחידות
 מקלקלים ומטעים וגורמים לפלפול של הבל, אבל לא השיטות הן של הבל. יתר על
 כן, מה פי' "וכל אחד אומר הדרך כולו", אם הכוונה לשיטת פלפול האיך אפשר שלא
 לומר הדרך כולו!

⁶⁶ כללי הגמרא ע' 2.

⁶⁷ מהררי נמרים דף ח' ע"ב. וע"ע בהע' 69.

⁶⁸ דרכי הגמרא ע' 11.

⁶⁹ פירושים אלו נובעים כמוכח מן המידה הראשונה של ה"פלפול" – הניסיון לפרש את
 הסוגיא באופן עצמאי. וכך כותב ר' עמנואל הספרדי: "ואחר כך (כלומר, לאחר
 שהבנת פירושה) תפלפל מאיזה דבר נשמרו התוספות וכדי שיעלה בידך השגת
 הפירוש שממנו נשמר[ו]... תבקש ברש"י אם יש לו דרך אחר... ותראה אם בחדושים
 דרך אחרת... ואם לא מצאת, עיין בשכלך ובפלפולך על אות[ו]ן הדר[ו]ן[ך] (כלומר, אם
 לא מצאת במפרשים אחרים דרך אחרת, המצא בפלפולך דרך חדשה) שהעיון הנמרץ

גם לפיהן מתיישבת הסוגיא, ומובן שלפי כללי העיון גם "ההטעה" נבנת לאור כל הסוגיא כדרך ששאר פירושים נבנתים. "אמירת דרך של שקר" מובנה אפוא הנסיון להראות שהסוגיא כולה מתיישבת גם לפי הצעת פירוש שלאמיתו של דבר עיקרו של פירוש זה בשקר יסודו. מדבריו של מהר"י קולון אנו למדים אפוא שמדות אלו של פלפול הן מן ההווי הרגיל של הישיבות. ואם ברוב הישיבות גראו מדות אלו כשרות כאמצעים לפלפול הרי גדול חכמי פולין, במאה ה"ז, בתורה ובפלפול – ר' שלום שכנא⁷⁰ נזקק להן וסמך עליהן גם כדי לפסוק הלכה. כך מעיד עליו אחד מתלמידי מהרש"ל: "וראיתי להרב הגדול הגאון מהר"ר שכנא ז"ל שכתב בתשובה אחת והפליג מאד להחמיר בכה"ג⁷¹ ולא מלאני לבי להביא דבריו בתוך דבריו זה בהיות כי הרב הנזכר עם שהיה חכם גדול ומופלג מאוד סמך עצמו על גדולתו ורוחב לבבו ובחר לו לעצמו ביאר⁷² חדש בפירוש הסוגיא במסכת קידושין ומתוך פירושו יצא לו הדין לחומרא ואנו אין לנו עסק בפירושים חדשים רק אנו סומכין עצמינו על פירש"י ובעל התוספות ושאר המחברים הראשונים אשר היו לפנינו ומימיהם אנו שותים לא נסור ימין ושמאל מכל הדבריו ופירושים אשר

יוציא אדם מהשבוש וכו' ועל כל פירוש שתמצא שיהיה חלוק מפירוש התוספות תעש[ה] בהם הדרך קודם שתתחיל הדבור ותאמר בהלכה הזאת כך וכך פירושים וההכרח שלהם הוא כך וכך והוא מתישב על הלשון (כלומר, מתישב על לשון כל הסוגיא) ולכאורא אפשר לטעות בהם לפיכך נשמרו התוספות מזה" (מהררי נמרים דף י"ג ע"א). ובלשון זו ממש בכללי שמואל לר"ש⁷³ סיד: "דרך העיון בתוספות תחילה תלמוד לשון התוספות ואח"כ תעיין בעיון דק להבין כוונת הפשט... ותעיין מאי זה פירוש נשמרו ובשביל שיעלה בידך השגת הפירוש שממנו נשמר תראה... ואם אין פירוש אחר בסוף דבריהם תעיין ברש"י... ומי שיש לו כח המחלק לחלק בקלות ומצא (צ"ל ימצא) הפי' שממנו נשמרו התוס' (כלומר, ימצא בעצמו בקלות הפירוש האחר שממנו נשמרו) ואחר שיעלה בידך הפירוש שממנו נשמרו התוס'... צריך להתחיל ולומר מפרש פלוני מפרש ההלכ' באופן זה וממנו נשמרו התוס' כי אמרו שאין הפירוש כך אלא כך ואחר שיעלה בידך זה תעיין בשלשה דברים. הראשון באיזה דבר יש הסכמה בין הפירושים וההבדל שיש ביניהם והב' תעיין מאי זה טעם הרחיקו מהם הפירוש ההוא... (דף ב' ע"ד. הכללים נרפסו בספר תומת ישרים, ויניציאה שפ"ב), אין בידי להכריע בשני ספרים אלו מי שאב ממי. אבל ברור שגם ר' עמנואל וגם ר"ש⁷⁴ סיד תלויים בר"י קנפנטון. דוגמאות לעשיית דרכים מצויות בכל ספרי הפלפול" (ר' להלן ע' [טז]). ונוכר פה דוגמאות מאלפות אחדות מחי' מהר"ם שי"ף, לכתובות י"ב ע"א ד"ה אפשר; לדף כ' ע"ב ד"ה חדשות; לדף ע"ה ע"ב ד"ה בפשטא; לדף צ"ה ע"ב ד"ה וכן; לב"מ דף ל"ח ע"א ד"ה יש. ודבר זה מצוי הרבה בספרי האחרונים. מאלפים ביותר הדברים שכתבו בעינין זה בעל תורת חיים ובעל עלה דיונה בהקדמות לספריהם. וע"ע להלן הע' 151. ור' הסיפור על ר"א ברידא, מקורות לתולדות החתך ח"ד ע' קי"ט.

⁷⁰ ר' לעיל עמ' [ה].

⁷¹ ב"כ האי גונא.

⁷² ביאור.

העמידו לפנינו וכל רבותי ושאר גדולי הדור היו כלם תלמידי הגאון הנזכר ואעפ"כ לא חשו לדבריו.⁷³ תשובה זו של ר' שלום שכנא הגיעה לידינו⁷⁴ והיא משמשת דוגמא מאלפת לדרך ה"פלפול" בפסק הלכה. התשובה מתבססת בראש וראשונה על נתוח הסוגיא התלמודית הנוגעת לשאלה בדרך של עיון מקומי. פוסקים כמעט שאינם נזכרים כלל ואינם מובאים כבני סמכא לפסוק על פיהם ופירוש הסוגיות הוא עצמאי ובלתי תלוי אפילו ברש"י ותוספות.⁷⁵ חכמי פולין לא העזו פניהם ברבם ולא מלאם לבם לסתור את דבריו, ומ"מ לא פסקו הלכה למעשה כמותו. אבל אחד מחכמי הספרדים כתב כנגדו תשובה ארוכה ומתח עליו בקורת חריפה, ויותר משהוא דוחה את פסק ההלכה הוא דוחה את דרכו של ר' שלום שכנא בביסוס פסקו.⁷⁶

ז

ספר החידושים הקדום ביותר, המצוי בידינו, שיש בו מאותן המדות שמנינו למעלה ב"פלפול" הוא קובץ "תוספות גורניש".⁷⁷ אולם, לאור הדברים האמורים לעיל לבידור מהותו של ה"פלפול" הננו רואים שאין קובץ זה חופפה בודדת ויוצאת דופן; ואמנם רובם של ספרי החידושים לתלמוד שנתחברו במאות ה"ט וה"י מיוסדים על פי מתכונתן של מדות אלו. ספר חכמת שלמה למהרש"ל, חידושי הלכות למהרש"א⁷⁸ וספר "מאיר עינין

⁷³ שו"ת משאת בנימין לר' בנימין אהרן סליניק סי' ט"ז (קראקא שצ"ג, כ"ז ע"א) מן הלשון משמע שגם מהרש"ל היה תלמיד של ר' שלום שכנא לפחות זמן מה, וזה דבר חדש.

⁷⁴ בסוף ח"י הרא"ה לקידושין נדפסו שני פסקים ממנו בענין סבלנות, והם הם הפסקים שציין רא"מ הברמן בקריית ספר כרך ל"ג ע' 517 מס' 18.

⁷⁵ בין האחרונים דומה בגישה זו ר"י אבן בולאט, ר' תומת ישרים סי' ל"ח ול"ט, ור"ג מ"ש ר"מ רבינוביץ ב"אזכרה" מחלקה ד' ע' ו'.

⁷⁶ ר' תשרי, ר' שמואל הלוי שפירסם ר"ש אסף בסיני ש"ב עמ' תקל"ב, על תשו' רש"ש והתנבות שעוררה בין גדולי הדורות העיר ר"מ שטראשן בקריה נאמנה לרש"י פין, עמ' 296 הע' כ"ח. וע"ע בספר בית פנחס (מאת גיסו של הרמ"א) ליבמות ס' ע"ב ד"ה מפני. בספר קול יהודה, מאת ר' יהודה מגלוגא, אמשטרדם תפ"ט, שרובו לקט חידושי תורה על דרך הפלפול, שנמסרו בע"פ מחכמי דורו והדורות הסמוכים לפניו, נמצא דיבור אחד של ר' שכנא ליומא דף ג"א ע"א ואף בו משתקפת בבירור דרך ה"פלפול", עיון מקומי, דיוק לשוני והצעת פירוש חדש ועצמאי.

⁷⁷ כפי שהכיר לנכון חא"ש מע, ר' מאמרו עמ' קנ"ד.

⁷⁸ ר"ט פרשל מציד על ר' ראובן מרגלית, שאמר לו שאחד הדברים שנתכוון להוכיח בספרו "תולדות אדם", הוא להראות, כי בשעה שחיבר מהרש"א את חידושיו לא היה לפניו ספר אחר אלא אותה המסכת שלמד בה אותה שעה (ר' הדואר שנה ג"א גליון י"א, ה' שבט תשל"ב, עמ' 165). ואין הדבר נכון אלא רק בגוגע לחידושי ההלכה. ר' לעיל הע' 30.

חכמים" למהר"ם מלובלין קרובים ברוחם ובעניינם לתוספות גורניש יותר משהם קרובים לתוספות רבותינו הצרפתים. וכיוצא בשלושת ספרי חידושים אלו הם ספר תורת חיים לר' אברהם חיים שור, ספר קיקיון דיונה לר' יונה תאומים והגהות חכמת מנחם לר' מנחם הענדל ועוד אחרים שלא זכר להתפרסם. בכל החידושים האלו תופס הפלפול ההשוואתי מקום צדדי, סוגיות ממקומות אחרים כמעט שאינן מובאות וכל עיקר עיסקם אינו אלא דיוקים ודקדוקים של מוקדם ומאוחר, חסר ויותר ויחסי הגיון של הוה אמינא ומסקנא וקושיא ותירוץ.⁷⁹ מקום מרכזי תופס בכולם העיון הנמרץ ברש"י ותוספות והשתלבותם בתוך המו"מ של הסוגיא. לעומת זה, ספרי פוסקים וחידושי ראשונים אחרים כמעט שאינם גידונים ונזכרים.⁸⁰ הלימוד בחבורה, מלפול הישיבה והיצירה הקיבוצית שהדם נשמע בתוספות גורניש גובר והולך בחיבורים אלו,⁸¹ וכמה מן

⁷⁹ גם ביחס לאלו, הדברים אמורים רק על החלק ההלכי. באגדה יש תמיד הבאות מסוגיות אחרות וממדרשים ומקורות אחרים.

⁸⁰ מעניין לציין כאן עובדא זו. בה בשעה שהמהרש"א מביא ח"י ראשונים לעתים נדירות הוא מרבה להביא את ח"י מהריב"ל למסכת שבועות, ור' גם מהדורא בתרא לגיטין ל"ה ע"ב ד"ה איך יכולים. ואין הדבר מתבאר אלא ע"י הקירבה שבין דרכי הלימוד של שניהם (ועי' ספונות כרך ז' ע' ע"ט).

⁸¹ ר' לעיל הע' 23. מן הראוי להזכיר בקצרה את דרך הופעתם של ח"י מהרש"א בדפוס, מפני שיש בכך כדי לגלות טפח מאופן התהוותם. בשנת ש"ס הופיע בבסיליאה ספר קטן בשם "חידושים ממס' י"ט ומס' יבמות ועו"..." הספר אינו נושא שם של מחבר, אבל בהקדמה הקצרה נאמר "אלה הדברים אשר בס"ד (=בסייעתא דשמיא) נתחדשו לנו בחבורה...". בשנת ש"ס"ב נדפס בפראג ספר קטן אחר בשם דומה "חידושים ממסכת גדה"; אף זה בלי שם של מחבר, אבל על השער נאמר: "נתחדשו בחבורה קדושה בק"ק פחנא בס"ד ואמרו להעלותן על הספר למען צרף אותן עם הראשונים מסכת י"ט ומסכת יבמות אשר כבר באו בדפוס". בהקדמה יש גם רמז לזהותה של החבורה: "גם אלה לחכמים. שלמים ותמימים חבורה יקרה. במקום מה נורא. עושים גבורה. במלחמת התורה. קולעים אל השערה. לא יחטיאו סברה. במשנה וגמרא. יוציאו תעלומי. מעמקי תהומות. אשר בלב ים תלמוד. תורתם אוינותם. בחדר הורתם. הן אלו חברו אל עומק מסכת גדה הן בגופי ההלכות. גם בפלפולים ערוכות. קצרות וארוכות... ועל ככה נתעורר ה"ה מוהר"ר שמואל בן מוהר"ר יהודה הלוי. הוא אשר אסף בעדרים. ודבריהם היקרים. הוא בירר האוכל מתוך פסולת והעלה על הכתב חדושים רבים אשר נתחדשו יום יום בחבורה אשר אתו ושלחם הנה להדפיסם מהוצאת כספו והתנו לכבוד קונו". שני הספרים האלו הם ח"י מהרש"א הנדפסים בהוצאות התלמוד הרגילות (אם כי בשינויים חשובים ואכ"מ). מכל מקום אנו למדים שעיקרם ותחילתם של ח"י מהרש"א היה בלימוד בחבורה ובפלפול חברים. כידוע יסדה חותנתו של מהרש"א ישיבה לחתנה בעיר פחנא (ע"י גם תולדות אדם לר' ראובן מרגלית עמ' י"ט והע' י"ב). גם בספרד וארצות המזרח הייתה הישיבה בית היוצר של החידושים, והפלפול נתהווה בחבורה ודיבוק חברים, ר' ספונות הנ"ל עמ' ע"ז ואילך.

המונחים והלשונות הטכניים המצויים בתוס' הנ"ל קונים לעצמם מקום של קבע גם בכל החיבורים האלה.⁸²

היצירה ה"פלפולית" בכתב נמשכה גם במאה הי"ז, אבל היא לא זכתה לאותו מעמד מכובד שזכו לו חידושיהם של חכמי המאה הט"ז שנזכרו למעלה. גרמה לכך התפתחות מכרעת שחלה בתהליכי גידולו וצמיחתו של ה"פלפול". בצד שלש המדות העיקריות שמנינו בו ב"פלפול" לעיל, שמצד מהותן ועניינן לא היו אלא הנחיות כלליות שמגמתן לצמצם את גבולות הפלפול, היו מצויים גם דרכים וכללים טכניים ששימשו את מלאכת ה"פלפול". הקדום ביותר הוא "הסברא מבחוץ", והוא עובר כחוט השני בכל ספרות ה"פלפול" מראשיתה ועד סופה; מאוחר ממנה הוא ה"חילוק". אולם, מדבריהם של משתתפי הפולמוס, וכמו כן מהבאות ורמיזות של דרך-אגב, אנו למדים שבמאה הי"ז היתה קיימת שורה שלמה של דרכים כאלה, שהם מצטרפים לכדי מערכת פורמאלית שעליה מתבסס ה"פלפול". דרכים אלו דנים בעיקר במהלך הדיאלקטי של הסוגיא והמבנה הטכני של המור"מ התלמודי, וביתורי בבות ועודפי לשון ומלים; והם מוליכים להתהוותם של סוגי קושיות ידועים בכינויים מיוחדים. באותה מאה נעשה גם מאמץ⁸³ לנסח דרכים אלו בצורה של כללים מופשטים שאינם קשורים לטכסט מסויים, כדי שהלומד יוכל להשתמש בהם, כדרך השימוש בנוסחאות של תורת ההגיון, לכל סוגיא וענין שהוא לומד.⁸⁴ כתוצאה מכך נעשה ה"פלפול" לחלק אינטגרלי והכרחי מסדר הלימוד — לימוד שלא הביא לידי קשיים ותירוצים לא נחשב ללימוד שלם; ולדיסציפלינה מלאכותית — הלומד מטיל בכח ובאופן אוטומאטי את אחד מדרכי ה"פלפול" על הסוגיא בהתאם למבנה המיוחד שלה. ה"פלפול" מעכשיו אינו נובע עוד באופן טבעי מן העיון המעמיק, אלא להיפך — הסוגיא מוכנסת בכח לתוך אוזיקי ה"פלפול". כדי להתאים את הסוגיא אל הסכימה של ה"פלפול" היה הכרח להזדקק לחידוד וחרیפות שהביאו לעתים קרובות לעיקום הפשט ולעיוות הדין.

פענוח כללים ודרכים אלו אינו דבר קל הן משום שהלשון בה נזכרו ונשמרו

⁸² למשל ודוק; מכח; מרויח; יש לראות; יש לשאול; מקשים; מקשים העולם; על הישיבה (= בישיבה) מקשה עם (= מקשה אחד על השני); ציור ("למה השמיט ציור תמונת", ר' שלום שכנא עמ' תקמ"ה; ר' לעיל הע' 76, והשווה לזה מהר"ם ש"ף לכתובות מ"ב ע"א ד"ה חילוק) ועוד.

⁸³ בוודאי בהשפעת ספרי הכללים הספרדיים שהגיעו סמוך לפני אותו זמן לאשכנז והטביעו את חותמם על הפלפול האשכנזי (ר' להלן פרק י"א).

⁸⁴ חלק הגון מכללים אלו נשמר בקובץ קטן שהוא ידוע בשם "סוגיות התלמוד", ונסדר ע"י ר' משה מלמד. במקום אחר אברר אי"ה טיבו של קובץ זה, ושם אראה, שאין אלא ספר אחד של כללים מסוג זה ולא שנים כפי המקובל.

היא עמומה,⁸⁵ והן בגלל העדר של דוגמאות לכללים מסוגיות תלמודיות. בנגוד למקובל בכל ספרי הכללים הקלאסיים. אולם למזלנו נשמר מספר ניכר של ספרי חידושים מן המאה הי"ז שנתחברו לפי מתכונת כללים אלו וברוחם. ובהם נוכל למצוא עזר רב.

הראשון והחשוב ביותר בין ספרים אלו הוא חידושי מהר"ם שי"ף. לבד מאשר בנוגע ליכולת ההכעה והכושר הלשוני עומד גזעם של חידושים אלו בתחומם של חי' מהרש"א ומהר"ם מלובלין, אבל נופם נוטה ל"פלפול" של המאה הי"ז. פלפול הישיבה משתקף ומשמיע בהם הד הרבה יותר חזק.⁸⁶ הוא מבחין יפה בין ה"פלפול" לפלפול של החידוד הנהוג בישיבות בזמנו,⁸⁷ והוא מדגיש באופן בולט את האופי המיוחד של פלפול הישיבה.⁸⁸ לימוד בלי פלפול ומור"מ אינו מספיק בעיני מהר"ם שי"ף, והוא מציינו באופן מיוחד בתוך חידושיו.⁸⁹ בקובץ חידושים זה נשמרה גם שורה של "חילוקים" ומהם נוכל ללמוד הרבה דברים הנוגעים לאופיו, מבנהו והיקפו של ה"חילוק".

ספרים אחרים, שהם עומדים כבר לגמרי בתחום הפלפול של המאה הי"ז ושנוכרים להלן בהמשך הדיון הם: "פילפלא חריפתא", על מסכת סנהדרין, מאת ר' יעקב שור אב"ד ור"ם בבריסק דליטא, אמשטרדם תנ"ג; "עלה דיונה" מאת ר' יונה בר' משה בנימין זאב אב"ד ור"ם בטרלא, פירדא תנ"ד; "חידושי הלכות" על ג' הבבות מאת ר' יהושע העשיל אב"ד ור"ם בלובלין.⁹⁰

⁸⁵ ר' משה מלמד כרוב חכמי מורח אירופה בזמנו אינו "בעל לשון" (ר' מה שמביא הר"ש אסף במקורות לתולדות החנוך ח"א עמ' xii, הע' 5). אולם, כאן נוסף קושי אחר. הפלפול כאמור התנהל והתפתח בעיקר בע"פ במור"מ שבישיבה ובלשון המדוברת, תרגום הוויכוח החי הזה היה למעלה מכוחם הלשוני של לומדים לעת עתה כאשר ⁸⁶ "זאני בעויה" (בעיונות הרבים) אין לי אסיפה וקיבוץ של לומדים לעת עתה כאשר היה לי לירד וללון בעומקה של הלכה ע"י משא ומתן והוא ברחמיו יזכה אותי לכך כאשר עם לבבי" (חי' לכתובות נ"ז ע"א ד"ה בפשט); "בח"ש (= בחכמת שלמה) הגיה לפי הקונטרס ופליאה דעת ממני. זאת כתבתי קודם הליכתי על הישיבה. אמנם על הישיבה ראיתי כוונתו והטיב אשר הגיה" (שם ק"ב ע"א ד"ה וקשה) ועוד הרבה. ⁸⁷ כך הוא פותח בחי' לכתובות דף מ"ד ע"א: "במשנה דרך פלפול: ל"ל בבא אחרונה... אבל אמציעתא אין להקשות... זהו סיגנון פלפול ידוע במאה הי"ז (ר' הע' 141). וכיוצא בוה בחי' לגיטין דף ל"ה ע"ב רש"י ד"ה מעיקרא: "ולא מפ' לה לעיל... ובדרך פלפול אמרתי".

⁸⁸ בחי' שבת דף ק"ל ע"ב לרש"י ד"ה ואתא הוא כותב: "יש מגיהין בחצר וצ"ע לישב כוונתו ואמרתי דרך ישיבה דרש"י פ'...". וכן בחי' גיטין דף ע"ח ע"א לתור"ה אמקום: "פירשתי בישיבה כוונתם". ודבר זה מודגש הרבה בייחוד בספר עלה דיונה (ר' להלן) – "ובלימוד הישיבה העליתי". ור' להלן הע' 136, 155 ונספח ד'.

⁸⁹ "לא עיינתי כראוי" (חי' לכתובות נ"ז ע"א ד"ה ה"ז); "ולא עיינתי כ"כ" (= כל כך) (שם, ס' ע"א ד"ה יכול).

⁹⁰ חידושים אלה נרשמו ע"י תלמיד של ר' יהושע העשיל בשם ר' אהרן קלינקר מאקריינא. בהקדמתו מספר הרשום שהראה את הספר לחתנו של ר' יהושע העשיל,

לובלין תמ"ב; "תפארת שמואל", לר' אהרן שמואל קאידנובר, פראנקפורט דמיין תנ"ו; "כוס הישועות" (חידושי מהרשש"ך), מאת ר' שמואל הכהן שאטין, פראנקפורט דמיין תע"א; "פרחי שושנים", מאת ר' משה בר' אליהו, קושטא תצ"ד ו"חבורי ליקוטים" ויניציאה תע"ה.⁹¹ ע"פ ספרים אלו ועוד אחרים שנזכיר להלן נבוא מעתה לבאר רובם של הדרכים ששימשו למלאכת הפלפול.

ח

"סברא מבחוק". דרך זו נזכרה כידוע גם ב"דרכי הגמרא" של ר"י קנפנטון, הוא מגדיר אותה כך: "וראה גם ראה בכל מאמר ומשפט מה היית סובר מסברתך או בין משכלך בטרם שיבוא התנא או האמורא והוא כי יבוא לך מזה תועלת רב כי אם היית סובר מעצמך כמותו תיקשי לו מאי אתא לאשמעינן פשיטא ואם סברתך מנגדתו יש לך לדעת ולחפש מהו ההכרח שיש לו לומר כן ומה היא החולשה או הריעותא שיש במה שאתה היית סובר וזהו הנקרא סברא מבחוק".⁹² באותו המובן אבל בהרחבת השימוש בו מביא את הדרך הזאת ר' יוסף אבן וירגא בספרו שארית יוסף.⁹³ ברם, חשובים ביותר להסברתה של

"הגאון... כמוהר"ר נפתלי הירש... אב"ד ור"מ בק"ק לובלין... ושם עינו הבדולח ועינו על החיבור... ואמר אלי בטוב טעם שיש בו דברים שהם סיגנון החילוק אינו כדי להעלות על הדפוס והניח עלי צדיק ראשו ונתן לי הרמנא... שיגורר וינפח חידושי מו"ח המו"ח (מורו חמיו הגאון מורנו יהושע העשיל)... באיוה מקומן של שבחים וכך עשיתי... אוכל מתוך אוכל בררתי וקצרתי בכל דף ודף והנחתי עיגול כזה (כלומר, כוכב) להורות על החיסרון...". יש לציין שלחילוקיו של ר' יהושע העשיל נשא פנים אפילו מתנגד חריף של הפלפול כר' יאיר בכרך בעל חוות יאיר: "ואפשר כי מיירי דווקא כשחילוק משוכלל על קושיות ותירוצים אמיתיים כאשר שמעתי שכך היו החילוקים של הגאונים מו"ח יעקב ובנו מו"ח העשיל ודודי מוה"ר חיים כ"ץ זלה"ה (בכורים של קלר ש"א עמ' 6), והנה אנו רואים שאף אלו נתקצרו ע"פ בקשת חתן המחבר (ועי' מה שהובא מחבורי ליקוטים לעיל עמ' [ו] ולהלן עמ' [כח] על החי' של רבי"ח ור"ה). יש לציין שר' חיים כ"ץ היה חתנו של מהר"ל מפראג. נמצא שלמרות התנגדותו של מהר"ל לא פרש חתנו מן החילוקים. ועי' בכורים של קלר ש"א סוף ע' 25.⁹⁴ ר' לעיל עמ' [ח]. כמובן שרשימה זו אינה שלמה, שייכים לכאן ספריו של הגאון ר' אברהם ברוידא למשל. ור' הע' 141.

⁹² דרכי הגמרא ע' 3. וכן "סלקא דעתך אימא (נ"א אמינא) או מהו דתימא הוא תעולה על הדעת בתחלת המחשבה ועין ונקרא סברא מבחוק וקא משמע לן היא סברא אמיתית ועומקה של הלכה בין בדברי תורה או משנה או גמרא", שם ע' 20.

⁹³ נתיב המשנה כלל י"ז (הוצ' ר' ירחם מאיר ליינער, וורשא תרס"ט עמ' 16): "צריך לתלמיד המתחיל שיעין היטב בכל חלקי המשנה מה חדוש בא לאשמעינן ומה היתה הסברא מבחוק גזרת כמו שמצינו בכל דוכתא דפריך בגמרא על כל בבא ובבא פשיטא. ושם כלל כ' (ע' 17): "והיא קושיית הטעם כשיש זרות בדין המשנה, ר"ל שהסברא מבחוק מנגדת, דרך הגמרא להקשות מאי טעמא דפליגי". והשווה עוד נתיב

הדרך וערכה ותפקידה שמילאה בהתפתחותו של ה"פלפול" הם דברי ר' עמנואל הספרדי בכלליו, בדברו על דרכי העיון במפרשי התלמוד: "ותחפש אם כנגדו⁹⁴ פירכא או ספק בכל יכולתך ובזה תשיג תועלת גדולה כמו שאם היית סובר מסברתך או משכלך כמוהו תקשי ליה מאי אתא לאשמועינן וסברתך⁹⁵ מנגדת לו יש לך לדעת ולחפש מהו ההכרח שיש לו לומר כן ומהו החולשא או הריעותא ומה הייתה⁹⁶ סובר וזהו הנקרא סברא מבחוץ".⁹⁷ עד כאן מעתיק ר' עמנואל כמעט מלה במלה מר"י קנפנטון.⁹⁸ אבל אחר כך הוא ממשיך ואומר דברים שאינם בדרכי הגמרא שם: "לכן תשתדל להבין בכל שכלך כל מה שתוכל להבין טרם תבוא לראות מה שפירשו המפרשים באותו הענין ויצא לך התועלת הנזכרת". כלומר, אותה המידה הראשונה שמנינו לעיל ב"פלפול",⁹⁹ שהיא לאמיתו של דבר הרוח החיה שבו, יסודה ומקורה בדרישה והחיפוש אחר ה"סברא מבחוץ", מפני שה"סברא מבחוץ" היא המפתח העיקרי להבנת התלמוד.¹⁰⁰

השימוש ב"סברא מבחוץ" מצוי בתוספות גורגיש, אולם מאחר שעדיין לא נקבעה בעלותן, זמן ומקום חיבורן¹⁰¹ של תוספות אלו על סמך ראיות של

המתרץ כלל י"א (ע' 43), נתיב המשנה כלל ט"ו (עמ' 14); ולהסברת רש"י, נתיב הקושיא כלל ד' (ע' 25).

⁹⁴ כלומר, כנגד הפירוש שאתה מעיין בו; ור' לעיל הע' 56.

⁹⁵ ואם סברתך.

⁹⁶ צ"ל במה שהיית.

⁹⁷ מהררי גמרים דף י"א ע"א.

⁹⁸ אלא שר"י קנפנטון אומרם על הגמרא ור' עמנואל קושרם לפירש"י, וכן הוא עושה גם לדברי ר"י קנפנטון שהובאו לעיל (ר' הע' 92), מהררי גמרים י" ע"ב.

⁹⁹ ר' לעיל עמ' [1].

¹⁰⁰ גם דבר זה למד ר' עמנואל מר"י קנפנטון, שהרי גם הוא מסמיך את הדברים שהובאו לעיל בהע' 56 אל ההסבר של ה"סברא מבחוץ". מכל מקום נמצאו למדים ש"סברא מבחוץ" מובנה הסברא שהמעין מגיע אליה מעצמו ואינה נמצאת בפנים, בספר. גילוי הסברא מבחוץ מתבצע בכל שלבי הלימוד – את המשנה יש לפרש תחילה באופן עצמאי ואח"כ להשוות עם פירוש הגמרא. אם הפירוש זהה, יש להקשות פשיטא! (שאם הפירוש מובן מאליה לא היתה הגמרא צריכה לפרש). כדי לתרץ קושיא זו יש להמציא אפשרות אחרת של פירוש שהגמרא דוחה, ויחד עם זה גם את הטעם למה הגמרא דוחה אותו פירוש; אם הפירוש אינו זהה יש למצוא טעם למה באמת הגמרא דוחה אותו פירוש. תהליך עיוני זה נמשך גם בלימוד הגמרא וגם בלימוד המפרשים. אחד מאחרוני המפלפלים כותב: "זה י"ל (יש לומר) בלימוד חוץ, קודם שנבא לדבור תו' בד"ה אבל מומין שבגלוי כו' דשם מוכיח התו' דקאי בין ברשו' האב כו' או הקושי' הנ"ל במקומה עומדת" (פרחי שושנים לכתובות דף ע"ה ע"א תוד"ה וחכ"א). כלומר, התירוץ הזה ניתן ליאמר קודם לימוד התוספות אבל לאחר הלימוד ולאחר הוכחתם אי אפשר לאומרו.

¹⁰¹ ר' לעיל הע' 3.

ממש, חשוב לקבוע כאן שה"סברא מבחוח" מופיעה בפיו של חכם אשכנזי מן המאה ה"ט" במר"מ של הלכה כמושג ידוע, שאינו טעון כל הסבר. כך כותב ר"י מברונא בתשובה אחת: "אלמא אפי' גבי כהן לא חיישי' ותדע דסברא בחוח הוא, דאל"כ מאי פריך תאמר ההיא דפ' המגרש איירי באשת ישראל והדא מיירי באשת כהן".¹⁰² מתוך מהלך המו"מ שבתשובה ברור שמשמעותה של ה"סברא מבחוח" היא ממש באותה הדרך שהסבירה ר"י קנפנטון. כלומר, הסברא המוכרחת ע"פ השכל וההגיון של המעיין מעצמו.

נעניין עכשיו בדוגמא אחת של "סברא מבחוח" בתוספות גורניש. לדף י"ז ע"ב ד"ה ונילף נאמר בתוס' הג"ל כך: "קשה א"כ אז היה ייבום אפי' מאם וא"כ לישתוק מהג"ש כיון דהסברא מבחוח דייבום מאם ומאב¹⁰³ וא"ת אי לאו ג"ש הייתי אומר מאב ומאם¹⁰⁴ מבחוח זה אינו יכול להיות דא"כ מה אומר הספר¹⁰⁵ ואי כתב יחידיו ה"א דמיחד באבא ובאמא וא"כ לישתוק מיוחדו". כדי להבין פיסקא עמומה זו נביא כאן הסבר נוסף לענין ה"סברא מבחוח" של ר"י קנפנטון: "הילפותות והדינין יודעו לנו בשני דרכים, או מצד הסברא רוצה לומר כי השכל גוזר להיות כן או מצד הכתוב רצוני שמודיע אותם לנו הכתוב... ולעולם כשהוצרך הכתוב להודיענו הדין הוא בעבור כי מצד הסברא מחוח היינו אומרים בהפך כי אם אמת הדבר כי הסברא מבחוח והכתובים מסכימין יחד ואינם מגדיים מה צורך לכתוב ולאומרו לישתוק קרא מאי קא משמע לן פשיטא".¹⁰⁶ לאור זה אנו מבינים את הקושיה שבתוס' גורניש. מאחר שהתחלנו בג"ש של אחוה אחוה מבני יעקב, משמע שהסברא מבחוח היא שייבום ישנו גם באחין מן האם וגם באחין מן האב ולכן הוצרכנו לג"ש כדי שלא נאמר כסברתנו, וא"כ כשהגמרא שואלת לאחר מיכן "ולילף אחוה אחוה מעריות" ללמדנו שגם אחים מן האם יהיו בייבום נשאלת השאלה א"כ ג"ש של אחוה אחוה למה לי — והרי מהסברא מבחוח ידענו שכן הוא הדבר. ושמא תאמר אלמלא ג"ש של אחוה אחוה היינו אומרים שהסברא מבחוח היא שאין ייבום אלא באחים מן האב ומן האם יחד,¹⁰⁷ וע"כ צריכים לג"ש ללמדנו שאין צריכים שניהם כאחד — זה אי אפשר, שהרי להלן אומרת הגמרא "ואי כתב רחמנא יחדו הוה אמינא דמייחדי באבא ובאמא", הרי שאין אנו אומרים מסברא מבחוח שצריכים שניהם כאחד שאם היינו אומרים כן יחדו למה לי? על

¹⁰² שו"ת מהר"י ברונא סי' ו'.

¹⁰³ כך הוא בטופס שנדפס בשו"ת מהר"ם גלאנטי (דף פ"ט סוף ע"ד). בהוצ' התלמוד "אל המקורות" — מאב ואם.

¹⁰⁴ בהוצ' הג"ל ואם.

¹⁰⁵ הגמרא, שם להלן.

¹⁰⁶ דרכי הגמרא עמ' 7.

¹⁰⁷ זה רמזו בשני הסדר, קודם מאם ומאב ואח"כ מאב ומאם.

זה מתרץ הר"ם שרבה שאמר יליף אחזה אחזה מבני יעקב, וכן קושיית הגמרא ולילף אחזה אחזה מעריות לא בדרך ג"ש ממש נאמרו, אלא בדרך של גילוי מילתא.¹⁰⁸

השימוש ב"סברא מבחוץ" היא אחד מנכסי הצאן ברזל של ה"פלפול" והוא נמשך והולך עד לסוף ימיו. מהר"ם שי"ף משתמש בו לעתים קרובות וממש באותה המשמעות שהיא משמשת בתוספות גורניש¹⁰⁹. וכן ר' יהושע העשיל בחי' לב"ק: ¹¹⁰ "ז"א דא"כ ¹¹¹ לא לכתוב כלל והמת ונדע מכח הסברא מבחוץ שהתורה סובר אפי' בור ט". ועשרות פעמים ב"עלה דיונה" ¹¹² וכיוצא בכך בפרחי שושנים.¹¹³

מהו מובנו של "מבחוץ" בלשון ה"פלפול"? אצל חכמי ספרד אנו מוצאים תואר זה בצירופים וגוונים שונים ובכולם ברור שמובנו הוא "גיאוגרפי" — מחוץ לספר, מחוץ להקשר הדברים או מחוץ לסוגיא שאנו עוסקים בה.¹¹⁴ כך למשל כותב ר"י קנפנטון: "ודע כי דרך... האמוראים שרוצים להקשות כנגד אי זו ברייתא או מאמר... אותו המאמר אשר עליו דנין יקחו אותו למסופק וכל שאר המאמרים אשר מחוץ יקבלום לאמתיים".¹¹⁵ וכיוצא בכך במקום אחר:

¹⁰⁸ ועי' תוספות ישנים ליבמות שם. וכך הוא המובן של "סברא מבחוץ" בדף י"ט ע"א ד"ה ליבמו, ושם ע"ב ד"ה ויבמה (ושם צ"ל בראשית הדיבור "איך הסברא מבחוץ אם לא היה ויבמה". כלומר, מהי הסברא מבחוץ אילו לא היה כתוב "ויבמה" וגם לא "ולקחה"). ור' ב"ח לטור או"ח ריש ס' תמ"ב, מ"ש על תניא כותיה.
¹⁰⁹ ר' למשל חי' מהר"ם שי"ף לכתובות ל"ד ע"א תוד"ה ורש"י: "לא שי"ך הכא היכן הסברא מבחוץ ולמ"ל הגו"ש". (וביאר יפה הר"מ מארדוש בהגהותיו שם: "ר"ל כיון דילפינן בין טביח' ובין שחיט' משחטי חוץ דשמי' שחיטה ע"כ דהסבר' מבחוץ דלא שמי' שחיט' אי"כ מאי מקשו ואיפכ' כו' א"כ ג"ש למה ליה"). ועל זה מתרץ מהר"ם שי"ף [דאינו] רק הקישא וגילוי מלתא דמה מצינו לחודא". ממש בדרך שהקשה בתוס' גורניש"ש ותירץ הר"ם כמו שהובא לעיל. וע"ע מהר"ם שי"ף שם מ"ב ע"ב תוד"ה כי איצטריך; שם מ"ה ע"א סוף ד"ה אבל; שם מ"ה ע"ב ד"ה הנערה; נ"ו ע"ב ד"ה כל הפוחת; ס"ה ע"ב ד"ה אבל; ובחי' לב"מ ל"ה ע"א רש"י ד"ה לוקח; ס"ב ע"ב תוד"ה לקח (וע"ש במהרש"א ומהר"ם מלובלין).

¹¹⁰ לדף ג' ע"א תוד"ה לא עשר (אפיבאך תפ"ג דף י' ע"ב מן הספר).

¹¹¹ זה אינו דאם כן.

¹¹² למשל, לסנהדרין ד' ע"א תוד"ה מנין; ה' ע"א ד"ה אבעי; כ"ג ע"א ד"ה ובחנם; כ"ז ע"א תוד"ה מא; ל"ד ע"א ד"ה מ"ט; נ' ע"א ד"ה ע"כ; ועוד הרבה.

¹¹³ לב"מ דף ב' ע"א; לגיטין דף י"א ע"ב ד"ה ועוד י"ל.

¹¹⁴ ר' בריאר ע"מ רמ"ז הע' 21.

¹¹⁵ דרכי הגמרא ע' 11. וכן: "ה"ג מסתברא הוא כשמביא ראיה לדבריו ממ"א (=מקום אחר)... ושיטת דיקא נמי היא כשהראיה שמביא אינה חיצונית רק מן הענין בעצמו" (ע' 17) וכן: "לעולם כשתראה בגמרא שני תנאים או אמוראים חולקים... סבת מחלוקתם היא או מצד סברא... או מצד דין... שהם חולקין במקום אחר... הם חולקים גם בזה ואותו דין חיצוני סבה שיחלקו בזה" (עמ' 10). וכן כותב הרדב"ז בכללי

"המפרש אשר יפרש... או בעבור שאין כח במתחילים לעיין בספר או בלשון ההוא כי הוא סתום וחתום או מצד שהוא צריך להקדמות מחוץ" ¹¹⁶ וכמובן שכן הוא שימוש גם אצל ר' עמנואל הספרדי ¹¹⁷ וכך הוא גם בלשון חכמי אשכנז. מהר"ל כותב על סתירה שמצא בתשובות מהר"ם מרוטנבורג: "ואי משום דמקולי כתובה שנו כאן נפלאתי מנלן לחלק הא בתרדיהו אמרינן אין נוטלין בראוי... ויכולני לחלק חילוק חיצוני אך אין לי כח מנלן" ¹¹⁸ "חילוק חיצוני" ודאי שפירושו חילוק שאינו נמצא בתוך הסוגיות ויש להמציאו באופן עצמאי ובלתי תלוי, ולא חילוק הנאמר בעל פה. וכיוצא בכך כשאנו מוצאים בתוספות גורניש לדף י"ח ע"א ד"ה ומי: "קשה דהייתי אומ' אביי דאמר איתיביה מן הברייטא למה לא הקשה מהברייטא על המשנה דד' אחין ותירץ הר"ם דמבחוץ לא היה קשה דהייתי אר' דאתייא הברייטא כשום חגא אחר דלא כר"מ... וסתם משנה דד' אחין אתייא כר"מ אבל עתה דתירץ הא מני ר"מ היא הק' מי אר"מ הכי ¹¹⁹ כי לעולם יש לו לר' סתם משנה ר"מ היא" ¹²⁰ פירוש הדברים ברור — למה מקשה אביי לרבה על רב יהודה שאמר יש זיקה מן הברייטא של שני אחין וכשתרצו לו הא מני ר"מ הקשה ממשנת ד' אחין ¹²¹ למה לא הקשה מיד מן הברייטא למשנה. ע"ז תירץ הר"ם דמבחוץ, כלומר בלי התירוצ' שמעמיד הברייטא כר"מ אין כאן סתירה. וכיוצא בכך לדף כ"ד ע"א ד"ה אמר "אבל עתה בשתיים ¹²² דפשוט בר ייבום הוא מכא א"א שה"ב ¹²³... ומק' רק כי איכא בכור אדם ¹²⁴ קטן לא זכה ע"ז מתרץ בטוב הקשה ישיבת אחים זה לזה כיון דמבחוץ דלא הוקשה פשוט ¹²⁵ דפשוט בר ייבום הוא מכא אשת אחיו שה"ב" ¹²⁶ אף כאן פירושו ברור — כיון

הגמרא שלו: "דרך קשיא... אין הקשיא נופלת וזלת על משנה או ברייתא או מימרא הבאה מחוץ" (מהררי נמרים י"ח ע"א) ולהלן שם: "כשרוצה להקשות אם אותה קשיא היא ממשנה שהוא באותה סוגי' אומר חנן ואם היא ממשנה חיצונית ממקום אחר אומר ת"ש" (משנה חיצונית כאן לא במשמע ברייתא!).

¹¹⁶ שם עמ' 15. ובדומה לזה: "ונשתלשל הדבר ממאמר למאמר עד שהנה אנחנו חוץ לתחום דרושינו" (שם עמ' 13).

¹¹⁷ "וכשמביא ראיות מן הלשון עצמו ואינם חיצוניות או אומר הגמרא דייקא" (מהררי נמרים ה' ע"א; ור' הע' 98. וע"ע דף י"א ריש ע"א שם).

¹¹⁸ תשו' מהר"ל סי' ב'. ר' גם להלן הע' 132.

¹¹⁹ לפיניו: ומי סבירא ליה לר"מ אין זיקה.

¹²⁰ בשו"ת מהר"ם גלאנטי צ' ריש ע"ד. הנוסח כאן עדיף על זה שבש"ס אל המקורות.

¹²¹ כידוע, ההנחה היא שהמקשן הוא אותו המקשן בכל הסוגייה, ר' להלן הע' 169.

¹²² צ"ל כשתי' (= כשתירץ).

¹²³ אשת אחיו שלא היה בעולמו.

¹²⁴ צ"ל קדם.

¹²⁵ צ"ל פשוט, וכן בש"ס אל המקורות.

¹²⁶ שו"ת מהר"ם גלאנטי דף צ"ד ע"ג. והשווה גם לדף ט"ו ע"ב ד"ה וי"ל (שו"ת מהר"ם

שבלא ההיקש של ישיבה יחדיו כבר פשוט שפשוט מייבם. והדבר ברור ביותר בחי' לכתובות שנדפסו בספר מהררי נמרים: 127 י"ל 128 שדרך הגמרא שכשבכאן יש משנה עם המשנה מבחוץ יקשה מהמשנה שלפניו קודם וכאן עשה להפך שאמר ותניא ואח"כ הקשה לה עם המשנה שבכאן שהיה ראוי לומר והתניא ולא יותר". הדברים מוסבים על דברי הגמרא בכתובות דף י"ב ע"א: "תנא ואלמנת כהנים...". כלומר למה הגמרא מביאה קודם את הכרייתא ואח"כ היא מקשה מן המשנה "והאנן תנן...". היה לה לגמרא להקשות מיד והתניא. כיצא בכך בחי' מהר"ם שי"ף: ר"ל לפי סברת המקשה הו"ל להקשות יותר חזקה שהכרייתא מני' ובי' משובשת דאדרבה היא הנותנת כו' ולמה לי' למיפך פירכא חיצונה? 129 כלומר, למה מקשה הגמרא להלן בדף צ"ה ע"א – "מה לשומר שכר שכן משלם תשלומי כפל בטוען טענת ליסטים מזויין". שהיא פירכא שאינה נזכרת בכרייתא, והרי הק"ו עצמו מופרך – השואל צריך להיות פטור מגובה כדי שיתחייב בכפל. 130

מן העובדא שר"י קגפנטון ראה צורך להסביר את מובנה של ה"סברא מבחוץ" ואילו אצל חכמי אשכנז של אותה התקופה מוגז זה הוא לא רק מובן מאליה אלא שהוא נהפך אצלם למושג דיאלקטי-טכני קבוע במו"מ ובעל גזונים שונים, אנו יכולים לקבוע בודאות גמורה שמקורה של ה"סברא מבחוץ" הוא באשכנז. ומסייעת להנחה זו עובדא אחרת, בפי האשכנזים מוגז מורכב זה מצוי מראשיתה של תקופת ה"פלפול" ועד לסופה ואילו בפי חכמי ספרד אינו

גלאנטי פ"ט ע"ב): "...פשוט להם לתוס' מבחוץ". כלומר, שר' יהודה סובר כר' עקיבא שיש ממזר מחייב לאוין פשוט להם לתוס' מסוגיא שהיא מבחוץ; כלומר, לא מן הסוגייה המקומית, ור' גיליון הש"ס שם. וכך היא הלשון בטופס שנדפס בש"ס אל המקורות לדרך ב' סוע"ב "הנהה מההעתק מבחוץ".

127 דף כ' ע"א מן הספר. ר' מ"ש על חי' אלו תא שמע (במאמרו הגו' לעיל בהע' 5) עמ' קנ"ט. ועי' עוד להלן מ"ש בנספח ב.
128 יש להקשות.

129 בחי' לב"מ מ"א ע"ב ד"ה וע"ק.

130 והשווה גם לגיטין ע"ד ע"ב ד"ה אמאן. ב"סוגיות התלמוד" סי' מ' נאמר: "עתה אתחיל מסוגיות רש"י מה שמצאתי בספר מהררי נמרים. הדברים שהוא מעתיק נמצאים בכללי ר' עמנואל מדף י' ע"א ואילך. והנה שם בדף י' ע"ב נאמר: "סלקא דעתך אמינא ומהו דחימ' כשאומר רש"י כך הוא כשמביא אי זה גושא שנראה שהוא פשוט מתחלת המחשבה והענין נקרא סברא מבחוץ ולגלות החדוש אומר סלקא דעתך" וכו'. אולם ב"סוגיות התלמוד" (שם) מעתיק "סלקא דעתך ומהו דחימא כשמביא רש"י ו"ל א' מב' לשונות האלו הוא כשנראה הדבר שהוא מביא פשוט ואין צורך להביא ולגלות החידוש (בהשפעת שפת הדיבור! וצ"ל החידוש) אומר סלקא...". מסתבר שבסביבתו של ר' משה מלמד לא היה מונח זה ידוע ועל כן השמיטו ושם במקומו "ואין צורך להביא". אבל גם ב"סוגיות התלמוד" מצוי "מבחוץ", ר' להלן עמ' [מב], [מנ].

מצוי אלא בפיו של ר"י קנפנטון ובפיהם של חכמי הדור הסמוך לו לאחריו שהושפעו ממנו. ואמנם מבנהו הלשוני-הגיוני של הכלל הזה כבר מצוי בתוספות חכמי הצרפתים בלי המתאר "מבחוץ"¹³¹. יתר על כן גראים הדברים שגם המתאר "מבחוץ" במובנו הטכני כבר היה בשימוש הרבה לפני המאה הט"ו, שכן כותב בעל העטור על דברי הרמב"ם "וטעם חיצוני הוא"¹³².

ט

במאה ה"ז היה ה"חילוק" מקובל כנראה בכל ישיבות אירופה המזרחית. אף ראשי המתנגדים לפלפול ולחילוקים, מהר"ל מפראג, ר' אפרים מלונטשיץ ור' ישעיה הורוויץ בעל של"ה למדו בצעירותם בדרך החילוקים.¹³³ אמירת החילוק הקנתה לראש הישיבה את מעמדו המיוחד בישיבה והיתה חובתו העיקרית בסדר הלימוד. כרגיל היה ראש הישיבה אומר חילוק בכל יום ולפחות ארבע פעמים בשבוע ב"זמן" הקיץ שנמשך מר"ח אייר ועד לט"ו באב וב"זמן" החורף שנמשך מר"ח חשון ועד לט"ו בשבט.¹³⁴ מתאורים של דרך-אגב נראה שהספונטאניות היתה אחת מתכונות החילוק, והוא היה קשור

¹³¹ למשל בב"מ דף מ"א ע"ב תוד"ה קרנא מתרץ רבינו שמואל "דמסברא ידעין דבפרשה ראשונה כתוב כסף או כלים". וכן בתוס' ישנים ליבמות י"ז ע"ב ד"ה ואי כתב: "ו-ל דמסברא ידע" דמייחד וכו'. ועי' לעיל הע' 108. וגם בתוספות גורניש מצוי סברא במובן סברא מבחוץ, כשם שמבחוץ מובנו לפעמים סברא מבחוץ.
¹³² ר' הוצאת רמא"י הלכות קידושין דף ע"ו ע"ד. ומובנו, טעם שלא מצינו אותו בנמרא. ר' גם לעיל עמ' [כד] והע' 118.

¹³³ מהר"ל מפראג מעיד על עצמו: "גם אני החלתי (מל"א כ"ב ל"ד) כמותם ויותר מהם בתלמודי ומפני זה ראיתי את חסרוני הגדול אשר נמצא בי ולכן אלי ראוי להתאונן ולקונן על דבר זה ביותר" (דרך חיים פ"ו סוף מ"ו, קראקא שמש ק"ח ע"ד). וחתנו של מהר"ל המשיך ללמוד בדרך החילוקים למרות התנגדותו החריפה של חותנו (ר' לעיל הע' 90). וכן מעיד על עצמו גם ר' אפרים לונטשיץ: "ואף שגם אני למדתי החילוקים" (עמודי שש סוף עמוד התורה, פראג שע"ח ל"ח ע"ד). חילוק של ר' אפרים מלונטשיץ נשמר בספר סוגיות התלמוד סוגייה ט' (ה' ע"א): "פתח עיני שכלך וראה איך המציאו הנאון הגדול מהור"ר אפרים ז"ל מפראג. וכן מעיד על עצמו גם בעל של"ה: "חבל על דאבדין מה שהוצאתי רוב ימי בחילוקים גדולים ונפלאים חטאתי עויתי פשעתי, על כן באתי להזהיר הדורות הבאים ובוזה יתהפכו וזדונותי לזכותי" (של"ה, מסכת שבועות, ד"ה היום הזה זמן מתן תורתנו). שלשת החכמים האלה רואים את מלחמתם בחילוקים כמעין תשובת המשקל לחטאת החילוקים שחטאו. מלשון בעל של"ה גר' שנמשך אחר החילוקים רוב ימיו.

¹³⁴ "הזמן היה מה שהבחורים והנערים היו מחויבים ללמוד אצל הראש ישיבה בקיץ מר"ח אייר עד ט"ו באב ובחורף מר"ח חשון עד ט"ו בשבט... ולומדים בכל יום הלכה... והיו הולכים אצל ראש הישיבה..." (ר' לעיל הע' 90), וכיוצא בכך כותב ר"א קפסאלי (ר' לעיל הע' 40): "אפס ברי"ח ניסן וברי"ח תשרי בשני הזמנים הללו והם הנקראים בין הזמנים היו נעצרים מלכת בישיבה... ולזה מתכוון בעל של"ה באומרו:

ומונחה ע"י הפלפול והמו"מ שנתעוררו בשעת אמירתו,¹³⁵ ע"כ נראו החילוקים כדברים הראויים להאמר בע"פ אבל לא ניתנו ליכתב.¹³⁶ ההנחה שהצטיינותו של החילוק נמצאת ביחס ישר אל חריפותו וחידודו יחד עם הלחץ של אמירת חילוק בכל יום על ההלכה היומית בין אם היא חמורה, ויש בה קושיות אמיתיות, ובין אם אינה חמורה והקושיות נוצרות לשם אמירת החילוק בלבד הביאו לידי ירידת רמתו הלמדנית. כדי לעזור לראשי הישיבות באמירת החילוקים נוצרו סכימות ומבנים קבועים ששימשו מסגרות ליצירת החילוק. אבל אלו הביאו מצד אחד לידי התאבנות ומלאכותיות, מסגרות אלו הוטלו על הסוגיות בכת,¹³⁷ ומצד אחר היה הכרח להמציא קשיים ותירוצים כדי למלא את הסכימה הקבועה. בעל חבורי לקוטים מזכיר סוגי חילוקים אחדים: "...שרצו ללמוד דרך שלעק¹³⁸ ר"ל סגנון כגון ציכצאויל בל"א¹³⁹ ובלשון איטלייא אישקק¹⁴⁰ או טירקיש פערדיל, פאלשי ביגיל, איין צייכנס איז קיין איין

"ודבר זה יהיה נוהג ומן ובין הומנים ולא יוכר ולא יפקד שם בין הומנים" (ר' הע' הקודמת). וכן כותב גם ר' אהרן תלמידו של ר' יהושע העשיל ומו"ל של חידושי, על רבו: "היה ר"מ (= ריש מתיבתא) ופנוי ואמר בכל שבוע(ה) ד' חילוקים טובים עם כל החידושים האמתים (כלומר, לאחר שאמר חידושו אמר החילוק, ר' לעיל הע' 33) באמת נאמרו לקרות ולכתוב (ר' להלן הע' 145). עד חמשה עשר נעץ סופו בכתחלת הזמן" (המשפט האחרון מתבאר ע"פ המובא לעיל מיון מצולה; היינו בט"ו (באב או בשבט) היה מסיים את אמירת החילוקים, ואז היה אומר "סיום" שקישר את הלימוד של סוף הזמן עם הלימוד של תחילת הזמן; ועי' למשל ה"סיום" בחבורי לקוטים בראשו: "סמיכות סוף המשנה לתחלתה").

¹³⁵ ר' לעיל הע' 86, 88.

¹³⁶ ר' מה שהבאנו לעיל בהע' 90 מהקדמת המו"ל. יש לציין שלמרות שבכל ספרו הגדול של מהר"ם מלובלין על התלמוד לא נשאר זכר לחילוקים, היה כנראה גם הוא אומר חילוקים בישיבתו. חילוק אחד שנמסר בע"פ נשמר בספר "סוגיות התלמוד" סוגייה י"ב (ח' ע"א): "הדרך הזה בגי' בבית שמעתי בשם הגאון מוהר"ר מאיר ז"ל ר"מ דק"ק לובלין". ור' מהר"ם לב"ק ד' ע"א ד"ה וי"ל "ואני פרשתי... בדרך לימוד הישיבה... ולעיל הע' 88.

¹³⁷ כך כותב ר' זעליג בהקדמתו לחיבורי ליקוטים: "והנה האמת דלפי דורם שרצו לומר חילוק בכל יום כדי לחדד התלמידים וכל מי שהיה נקרא בשם הוכרח לעשות כן וזה היה גרמה בנויקין".

¹³⁸ ר' בכורים של קלר ש"א ע' 10 בהערה ובע' 25, ושו"ת חות יאיר סי' קנ"ב.

¹³⁹ Schachzabels בלשון אשכנז (ש), אסף, מקורות לתולדות החנוך ח"א ע' קס"ז.

¹⁴⁰ על מצדיקי הפלפול כותב מהר"ל מפראג: "ואם יאמר דסוף סוף הוא חדוד ואף כי אינו דומה אל פלפול של אמת, א"כ יותר יש ללמוד אמונת (צ"ל אמונת) הנגרות ושאר אומנות או שחוק הידוע שבו חדוד חכמה ותחבולה" (דרך חיים פ"ו, קראקא שמ"ט ק"ט ע"א). לאור הדברים האלה מובנים יפה דברי מהר"ל, הוא רומז לסיגנון הפלפול הזה ואומר, מוטב שיתעסקו במשחק ממש מאשר לעסוק בחילוק הקריז על שם המשחק הזה, שהוא פלפול של הבל.

צייכנס וכיוצא בהן בסגנון זה הוא צריך להקשות ד' או ז' קושיות¹⁴¹ ומחמת זה לפעמים היו נוטים מדרך האמת¹⁴² כלומר, מאחר שסכימת החילוק היתה קבועה היה הכרח להמציא קושיות לפי המספר הקבוע, כדי להשלים את מסגרת החילוק.

לפי עדותו של המחבר הג"ל החזרה עטרת החילוקים לישנה "אחר שקם הגאון ר' יואל ב"ח והגאון מוהר"ר יעקב¹⁴³ ואחריו הגאון מוהר"ר העשיל וראו להמציא הלמוד ללמוד בקולר¹⁴⁴ בדרך אמת כמו שלמדו בעלי התוספות וחדשו חדושים אשר נאמרו לקרות ולכתוב¹⁴⁵ ומי שדבר סרה עליהם ועל הגאונים הרבנים שבאו אחריהם עתיד ליתן את הדין"¹⁴⁶ "שבאו אחריהם" ודאי מוכנו ההולכים בשיטתם ודרכם.

מן הב"ח לא הגיעו אלינו חילוקים.¹⁴⁷ אבל, מקטעי החילוקים שהגיעו אלינו מר' יעקב ובנו ר' יהושע העשיל, וביחוד ממספר חילוקים המפורזים בחי' מהר"ם שי"ף¹⁴⁸ אנו יכולים לעמוד על תכנו ומבנה הכללי של

¹⁴¹ המספרים ד' או ז' אינם מקריים והם קשורים עם סיגנוי החילוקים. כל סכימה של חילוק יש לה מספר קבוע של קושיות. יש בידי שני קונטרסים של חילוקים באידיש, שאפרסמם א"ה. במבוא אבאר את סיגנוני חילוקים אלה, שבניגוד לחילוקים המתוקנים (ר' לעיל הע' 90) היו פסולים בעיני רוב החכמים.

¹⁴² הקדמה לחבורי לקוטים דף ג' ע"א. ובדומה לכך כותב ר' שמואל מקלווריע בספרו דרכי נועם על אגדות רבה בר בר חנא: "שכן דרך כל המתעסקים בבינין החילוקים, שבתחלה מקשה ומתריך וחוזר ומקשה ומתריך וכן עד עשרה או עשרים קושיות ויותר ובגמר כל הבנין בא חכם אחר והופך הקערה על פיה וסותר את הבנין ובונה את הסתור" (מקורות לתולדות החנוך ח"א ע' קצ"ה וע' לעיל הע' 33 מה שהובא מיון מצולה).

¹⁴³ הוא אביו של ר' יהושע העשיל. בספר החי' של האחרון הובאו גם מחי' אביו ר' יעקב (ר' לעיל הע' 90).

¹⁴⁴ לא ידעתי פירושו. [ועיין בבלי סנהדרין ז' ב'].

¹⁴⁵ ר' לעיל הע' 134. והמליצה היא ע"פ מגילה ז' ע"א.

¹⁴⁶ ר' לעיל הע' 90.

¹⁴⁷ הב"ח התנגד להדפסת פלפול הישיבה (ר' לעיל הע' 21).

¹⁴⁸ לכתובות י"ג ע"ב: "חילוקי שאמרתי בהלכה זו תחילת הזמן (ר' הע' 134) אייר שצ"א; שם י"ד ע"ב "חילוק שאמרתי; מ"ב ע"ב "חילוק שאמרתי בהלכה זו; לויטצ' ע"א; לב"ב ב' ע"א "אזכיר לפיך איזה סברות שחשבתי לי בחילוקי; ה' ע"א "ובחילוקי כתבתי" (הבאה קצרה מן החילוק); ח' ע"ב "אציגה לפיך החילוק אשר אמרתי בשמעתין; ל"ב ע"ב "כן למדתי עם א' בחילוקי; מ"ה ע"א "אציגה לפיך החילוק שאמרתי בהלכה זו בקיצור; במסכת שבת צ"ז ע"א וע"ב; ק"ל ע"ב "חילוקי בקצרה; לסנהדרין ב' ע"ב "חילוקי בקצרה". מן העובדה שבחי' כתובות נשמרו חילוקים לדף י"ג ולדף י"ד וכיוצא בזה בחי' ב"מ לדף ב', לדף ה' ולדף ח' אנו למדים שגם מהר"ם שי"ף היה אומר חילוק בכל יום ולא הכניס לתוך חידושי אלא מבחר מחילוקיו. מפני שגם הוא סבר שלא כל החילוקים ראויים להתפרסם, ואף מהראויים לפרסום לפעמים יש לקצר. לצד אחר ברור מן הלשון "ובחילוקי כתבתי" וכיוצא בו,

החילוק.¹⁴⁹ בחינת אחד הנושאים או השלבים החשובים שבסוגיא, לאור כל השלבים האחרים של המשא ומתן התלמודי זהו עיקר תכנון של החילוק. המבנה הוא קבוע: משנבחר הנושא פותחת הבחינה בקושיא שהיא באה להראות שדברים שנאמרו בנושא (לרוב קושיא שהקשתה הגמרא בנושא) אינם עיקריים עם שלבים אחרים בסוגיא (כגון, המקשה מוכרח שהיה יודע הנחה שבאה להלן בהמשך הסוגיא, ובהתאם לאותה הנחה אין מקום לקושייתו). זהו צעד ראשון; על קושיא זו נעשה נסיון של תירוץ, אבל תירוץ זה מעלה קושי או קשיים אחרים בסוגיא ועל כן אין לקבלו, זהו צעד שני; צעד שלישי הוא מעין סטיה מעיקר הענין והוא פותח כרגיל במלים "בלא זאת" (או "בל"ז"), תכנון הסבר למה אין להקשות קושי זה (או קשיים אלו) בלא התירוץ שהוצע בצעד השני. הצעד הרביעי מכיל את התירוץ הנכון לקושיא שבצעד הראשון ובוהו מסתיים החילוק הקצר.

הקושיא שבצעד הראשון יש לה פנים שונות. פעמים שהיא קושיא בסגנון רגיל.¹⁵⁰ אבל היה מקובל יותר לפתוח בקושיה שהיא מיוסדת על דרך ממה נפשך — "אך ממה נפשך סבר ר' עקיבא כב"ה או כב"ש".¹⁵¹ בפתחה כזאת

שמהר"ם ש"ף אסף את חילוקיו בקובץ מיוחד. וכך יוצא ממה שכתב בח' ביצה מ' ע"א (ד"ה צ"ל) "ושאר הדברים כתבתי בחילוק", אבל החילוק אינו נמצא בחידושים. וכיוצא בכך בח' כתובות דף ק"ב ע"א "כתבתי באורך בחילוקי" וגם חילוק זה אינו בחידושים (קובץ זה של חידושים כנראה אבד כספרים אחרים של מהר"ם ש"ף בשרפה, כפי שמספר נכדו בהקדמה להוצאות הנפרדות של ח' מהר"ם ש"ף). כשהיתה הסוגיא ארוכה וההלכה היומית (ר' לעיל הע' 33) נגמרה באמצע הסוגיא היה החילוק נאמר באמצע הסוגיא; כך כותב מהר"ם ש"ף בח' ב"מ ע"ג ע"ב "וכבר למדתי כאן אתר החילוק". כלומר, חלק זה של הסוגיא למד לאחר שאמר את החילוק ביישובה.

¹⁴⁹ תאור יותר מפורט של החילוק יבוא במקום אחר (ר' לעיל הע' 141).

¹⁵⁰ ר' למשל בחילוק שבח' מהר"ם ש"ף לכתובות י"ד ע"ב; לב"מ ח' ע"ב ומ"ה ע"א.

¹⁵¹ ח' מהר"ם ש"ף לגיטין צ' ע"א, וכן בחילוק לסנהדרין ב' ע"א. סיגנון זה של קושיית ממ"נ מצוי כבר בתוספות גורני"ש לדרך י"ט ע"ב ד"ה ויבמה: "הקשה הר"ם ז"ל ממה נפשך ... א"כ לישתוק מולקחה ... א"כ לישתוק מיבמה". ועי' עוד מהר"ם ש"ף לגיטין כ"ה ע"ב ד"ה ולכי: "קשה ממ"נ הא דעירובין היו סופו להתברר או לא אי הוי סופו ... ואי אין סופו ..."; שם מ"ו ע"ב ד"ה ולא אמרינן; פ"ג ע"ב ד"ה אלא בחוץ ועוד הרבה. סיגנון זה מצוי בכל ספרות ה"פלפול" למשל כוס הישועות לב"ק ב' ע"א ד"ה ע"ש בנמ". בשם ר' יהושע העשיל בפלפולא חריפתא (ליקוטים שנאספו ע"י ר' יואל מזאלקווא) למגילה ז' ע"א, ובחנוכת התורה (ליקוטים מר' יהושע העשיל) לפרשת משפטים ס' רכ"ה. ומצוי בתפארת שמואל לר' שמואל קאידנובר (ואפילו בספרו הבלתי פלפולי ברכת הזבח, למשל לזבחים נ"א ע"א). ור' "סוגיות התלמוד" סוגיא י"א ו"ד. נוסח אחר שבא במקום הממ"נ או כחלק ממנו, הוא כשהקושיא מבוססת על דרך הוכחה עקיפה בסגנון "על כרחך" (לזה רומז ר' זעליג בהקדמתו: "ולא כן היה הלימוד שלנו ואפילו הלימוד של על כרחך הרחקנו באשר הוא מקשה איזה קושיא ומחמתה

החילוק מתארך, מפני שכרגיל באה כאן סטייה שהיא באה להסביר למה אין קושיית ממ"נ שייכת גם בשלב קודם שבסוגיא ולמה נפתח החילוק בשלב מאוחר – "וכ"ת למה אין אני מקשה לעיל מיד" 152. דרך אחרת של הארכת החילוק היא ע"י הוספת מחזורים של בל"ז. או גילוי סתירה לתירוץ השני.

ספרו של ר' יעקב שור "פילפלא חריפתא" על מס' סנהדרין, נתחבר כולו בנוסח זה, והוא מהווה כנראה אוסף של חילוקים שאמר ר' יעקב בשיבתו. 153 כמעט כל דיבור ודיבור שבספר זה מתחיל בקושיית ממ"נ. על סגנון ה"חילוקים" של הב"ח, ר' יעקב ור' יהושע העשיל בנו אנו יכולים ללמוד מחידושי ג' הבבות של שני האחרונים 154 ומספר "תפארת

הוא מכריח וממציא איוה פשט אחר בגמרא שאינו כהוגן" דף ב' ע"ב, ועי' לעיל עמ' [יד]. אף דרך זו כבר נמצא בתוספות גורני"ש לדף כ"ה ע"ב תוד"ה לימא, ורגילה הרבה בספרי הפלפול, ר' למשל מהר"ם ש"ף לב"מ ג' ע"א ד"ה ורמינהי; לגיטין מ"ט ע"א ד"ה דהא; תפארת שמואל, למשל לכתובות דף ה' ע"ב ד"ה בסוגיא. בחי' ר' יהושע העשיל לב"ק דף ז' ע"א לתוד"ה אי דאייקר ובחנכת התורה (סי' ר"ג ור"ח) לביצה דף ב' ע"א, ולחולין דף ע"ח ע"א. פלפלא חריפתא לר' יעקב שור סנהדרין ע"ג ע"ב ד"ה ורמינהי. והרבה בחיבורי ליקוטים. ור' ביחוד סוגיות התלמוד סוגיא י"ד וסוגיא כ"ב. ועי' מהר"ם מלובלין סנה' מ' ע"ב ד"ה אלו.

152 ר' מהר"ם ש"ף לב"מ דף ח' ע"ב "לעיל לא קשה", לדף מ"ה ע"ב וכן בפילפלא חריפתא (ר' להלן הע' הבאה) לסנהדרין דף י"ב ע"ב "בשלמא לעיל לא קשה זה" ו"סוגיות התלמוד" סוג' י"ה, ומצוי בתפארת שמואל, פרחי שושנים ותבורי לקוטים. 153 הוא שם יותר לב למבנה הפורמאלי של הסוגיא ופחות לתוכן ההלכי והמורי-ההגיוני. בדרך כלל הוא קרוב יותר לדרך החידוד שב"סוגיות התלמוד". ר' יעקב ששפורטש בהסכמתו רומז באופן ברור לאופיים המיוחד של חידושים אלו: "חדשים לבקרים המבקרים אחרי דברי השתא סדרי דרך פלפול וחידוד". הוא יודע שחידושים אלו מכוונים "לתלמידים העומדים ברומי של בית המדרש ובישיבה", ובנעימה של אירוניה הוא מוסיף "לעמוד על דברי הגמרא ופירוש רש"י ז"ל ותוספות להבין בינתם במתכוון ושלא מתכוון וכוונת המחברים רצויה לשמים" (כלומר להבנים, בדרך שנתכוונו אליה הגמרא ורש"י ותוספות וגם בדרך שלא נתכוונו אליה! היינו, הפלפול משבש בכוונה את הכוונה האמיתית). ר' משה יהודה הרב האשכנזי של אמשטרדם כותב בפירושו: "רובם ככולם המה דברי חידודים, חידודים אשר המציא האנון בחריפותו ובחריצותו חילוקי דרבנן לחדד את תלמידיו בישיבתו הרמה ובראותי זאת משכתי את ידי ומנעתי את עצמי מליתן הסכמה... כי לבי אמר לי שלא נאמרו רק לחדודי בעלמא (ר' לעיל הע' 134) אך להפצרת האלוף... אחרי אשר לפי הנשמע עלתה ההסכמה אצל גאון רבני מדינת פולין יצ"ו ללמוד בישיבתם הרמה בימי החורף הבע"ל את מסכת סנהדרין (ר' מ"ש ר"ט פרשל, סיני כ"ה ע' ק"ח. ספר זה נדפס בתנ"י!) בכוננת: לו רשות והסכמה לדפוס (= להדפיס) על מסכת סנהדרין לבד וכאשר יראו ועיינו גאון פולין יצ"ו בדבריו בשכל עיונם ויראה להם שראוי להביא הדברים אל הדפוס אזי אבטל רצוני מפני רצונם".

154 השפעתו של ר' יהושע העשיל על חוגי הפלפול היתה עמוקה (ר' קונטרס אחרון של חנוכה התורה) והרבה מדבריו נמסרו בעל-פה וברשימות. למשל הקושיא שאנו מוצאים בחידושי לב"ק ב' ע"א (אופיבאך ז' ע"א מן הספר) ד"ה אי: "וקשה... דהא

שמואל¹⁵⁵ של ר' שמואל קאידנובר, תלמידו של ר' יהושע העשיל. חסרה בהם אמנם הסכימה השלימה של מבנה החילוק, אבל לעומת זה יש בהם כל האלמנטים האינדיבידואליים של החילוק ומצד התוכן יש בהם הרחבה ניכרת. פילפולם הוא מקומי, אבל הם מקדישים הרבה יותר תשומת לב להסברת הבדלי השיטות שבין רש"י ותוספות והשלכותיהן על פירוש הסוגיא. מסופה של המאה ה' הגיעו שרידים מטיפוס אחר של פלפול¹⁵⁶ שתיאורו הקולע ביותר הוא הפלפול רב הקושיות.¹⁵⁷ בדרך כלל הוא מורכב משני

פשיט הוא דכיוצא בהן דאליכ יוקשה דהאיך קאמר התנא ליה (= לא הרי) השור כהרי המכבה" נמצאת בלשון קרובה בתפארת שמואל לר"ש קאידנובר, בכוס הישועות למהרש"ך, בקטע המובא בשם ר' אברהם ברידא בקובץ קטן של חי' בשם "חי' גאונים" (פרנקפורט תפ"ה. כל הקובץ הקטן כולל קטעי "פלפול"), ובליקוטים מתורת ר' יהושע העשיל בשם "חנוכת התורה" (ר' אברהם ברידא הג"ל אף הוסיף הנהגות לחי' ר' יהושע העשיל). ב"קול יהודה" (ר' לעיל הע' 76) נשמרו עוד הרבה שמועות כאלו.¹⁵⁵ מספר זה נדפסו החידושים למסכת יבמות, כתובות, ב"ק, ב"מ וחולין (ובש"ס וילנא בין החידושים והנהגות שבסוף המסכתות). שלא כ"ברכת הזבח" (מאותו המחבר על סדר קדשים חוץ מחולין) שהוא כולו הנהגות בנוסח חכמת שלמה, כולל "תפארת שמואל" הרבה מתורת הישיבה (סדר קדשים לא נלמד בישיבות!). כמהר"ם שי"ף (לעיל הע' 86-9) ורבו ר' יהושע העשיל (חי' לב"מ ו' ע"א "בפלפול התלמידים הארכתי" מבדיל גם ר' שמואל קאידנובר סוג מיוחד זה של חידושים: "ובישיבה לתלמידי הקשיתי" (ב"ק צ"ג ע"ב); "ובישיבה לתלמידי היה נר' ל" (ב"מ ל"ג ע"ב תוד"ה כנון); "והנה לבני הישיבה הקשיתי" (שם ס"ב ע"א). רוב החידושים למס' תהולין (מסכת שכן נלמדה בישיבות, וכן מעיד ר' אפרים לונטישץ בעמודי שש, סוף עמוד התורה), הם פרי הלימוד עם תלמידים. אין כמעט ספק שרובם של קטעים אלו ואחרים הם שרידי חילוקים שלמים או קטעי חילוקים. והשווה ביחוד בחי' לב"מ דף ס"ג ע"א, לכתובות ה' ע"ב. מאלף הוא סיגון החילוק בחי' כתובות דף נ"ג ע"ב ("קשה איוה פירוש אמת") שהוא דומה ממש למהר"ם שי"ף לב"ב ב' ע"ב ד"ה וא"כ ("קשה ממנפ"ש איזה פירוש עיקר"). ור' לב"ק ג' ע"א רש"י ד"ה איד.

¹⁵⁶ סיגון זה מצוי אצל המעיינים הספרדים בתקופה יותר קדומה, ר' מ"ש בספנות כרך ו' עמ' ע"ח והע' 235 ובמצויין שם, ור' למשל שו"ת מהר"ם אלשיך סי' ע"ו וע"ז, וגר"ש שיש כאן השפעה ספרדית ר' להלן עמ' [נב].

¹⁵⁷ אחד הפלפולים הקדומים ביותר מטיפוס זה נשמר בחבורי לקוטים לפסחים דף כ"ח ע"א מאת "הגאון המפורסם ה"ה מוהר"ר גבריאל גר"ו דק"ק ג"ש והמדינה". חכם זה היה מגדולי בעלי הפלפול בדורו ותלמידו של ר"ש קאידנובר (ר' אור החיים בערכו) בעל פרחי שושנים מזכירו בהקדמתו בכבוד גדול: "ועוד... יצאתי מים על ידי א"א (אדוני אבי) הרב גר"ו ואמיו (ואדוני מורי ורבי) הגאון מוהר"ר גבריאל ז"ל מנותתו כבוד בק"ק ג"ש". סיגונו הפלפולי הוא טיפוסי לזמנו כפי שאנו למדים מן ההבאות בשמו בפנים הספר לכתובות נ"א ע"ב (חי' ע"א מן הספר); לב"מ כ"ז ע"ב (כ"ז ע"א מן הספר); לגיטין ל"ח ע"א (ל"א ע"א מן הספר); ועי' ביחוד לפסחים מ"ו ע"א (ט"ו ע"א מן הספר). ר"ג היה אב"ד ור"ם בניקלשפורג, ר' תקנות מדינת מעהרין ע' 181, 297. ור' יהודה מגלונא תלמידו מביא ממנו בספרו פעמים אחדות (ט' ע"א, מן הספר; י"ד

חלקים; החלק הראשון מכיל שורה של קושיות הנופלות בסוגיא, והן יכולות להיות ברש"י, בתוספות ובספרים אחרים שעניינם קשור לסוגיא. קושיות אלו אינן בעלות אופי מיוחד ואף אינן קשורות זו לזו, קשרן היחיד הוא שהן משתבצות במסגרת ענייני הסוגיא. החלק השני כולל תירוצי, שהוא מבוסס על הקדמה או הנחה (ולפעמים יותר מאחת) חדשה, ועל ידו מתיישבות כל הקושיות שנשאלו בחלק הראשון. סגנון פלפול זה הלך וכבש את לב החכמים וראשי הישיבות במאה הי"ח.¹⁵⁸ והוא הלך ונתפתח לנוסח הקלאסי של לימוד ה"סוגיות" שהגיע לשיאו ב"דרוש חידוש" של ר' עקיבא איגר, בקובצי הסוגיות של חתם סופר ועוד. סגנון זה אף נתן את הדחיפה לחבורם של ספרי כללים מטיפוסם של כסף גבחר לר' ברוך בענדיט גאיטיין ומלא הרועים לר' יעקב צבי יאליש.

י

שורה של דרכי פלפול שהיו ידועים ומקובלים במאה הי"ז מזכיר ר' ישעיה הורוויץ בספרו שני לוחות הברית: "רק דבר זה הוא מצוה ובו ידבקן ויהיה ג"כ חידוד דהיינו לתרץ בדרכים אמתי' כל אוי"ש ברענג"ר וכל ניר"ן בערגר וכל רעגיר¹⁵⁹ שפורגור וכן בתוספות לקשר כל וא"ת או תימא שהיא בלא זאת, דברים כאלה הם בכלל תורת אמת והם גם כן חידוד"¹⁶⁰. דרכים אלו נתבאר עיקר מובנם ע"י החוקרים¹⁶¹ על סמך מה שנמצא בספר "סוגיות התלמוד"¹⁶² וידיעות מקוטעות אחרות. אולם כל הדרכים האלו אנו מוצאים, בתוך קשר חי, בספרי הפלפול שנזכרו לעיל,¹⁶³ ומתוכם נוכל לעמוד על כמה וכמה מן הגוונים השונים של דרכים אלו ועל אופן השתלבותם ב"חילוק" הכללי. נירנבערגר. קושיה זו נזכרת הרבה בספר "פילפלא חריפתא"¹⁶⁴ ובספר

ע"א; י"ז ע"ד, מ"ט ע"ד). דוגמאות רבות לחילוק רב הקושיות נמצאות בפרחי שושנים (ר') ביחוד לגיטין ג"ה ע"ב) וחבורי לקוטים. ר"ג היה רבו של בעל פני יהושע.

¹⁵⁸ למשל החילוקים של ר' מרדכי מארדוש שנדפסו בסוף חידושי מהר"ם ש"ף, אוסטררה תקע"ט. מאלף הדבר שבחילוקים אלו כבר נמצאת בתחילתם שורה של מראי מקומות שהחילוק מדיין בהם וכן אתה מוצא גם בחילוק של ר' גבריאל בחבורי לקוטים הנ"ל (ר') הע' הקודמת, ור' לעיל ע' [י] על מנהגו של ר"י מינץ לציין בדיוק את החומר של הלימוד ליום המחר).

¹⁵⁹ צ"ל רעגין.

¹⁶⁰ שני לוחות הברית, מסכת שבועות ד"ה היום הזה יום מתן תורתנו.

¹⁶¹ הרב ג"ש גרינשפאן במבוא לספרו מלאכת עמ' כ"א ואילך והרב ש' ייגרטן סיני שנה י"ח, כרך ל"ז עמ' רס"ז ואילך.

¹⁶² ר' לעיל הע' 84.

¹⁶³ ר' עמ' [יט].

¹⁶⁴ הנ"ל עמ' [יט], לר' יעקב שור על סנהדרין. לדף ד' ע"ב ד"ה והתניא; ר' ע"ב ד"ה

עלה דיונה.¹⁶⁵ מכיון שהאחרון הוא ספר חידושים ולא ספר חילוקים הנירנבערגר מופיע בו בדיבורים קצרים המכילים קושיא ותיורץ. והקושיא היא בנוסח של נירנבערגר. אולם, אעפ"י שזה נראה להיות עיקר טבעו של הנירנבערגר – סוג של קושיא,¹⁶⁶ הרי אנו למדים מאופן שמוש אצל ר' יעקב שור, שעיקר תפקידו היה בהשתלבותו ב"חילוק". החריפות והחידוד של החילוק הגיעו לשיא אם הנירנבערגר נוצר בדרך בלתי ישירה,¹⁶⁷ היינו שמתוך המו"מ של החילוק מוכרחים לפרש את שתי הברייתות באופנים כאלה שהם מוליכים לסתירה. לפעמים משתלב הנירנבערגר לתוך החילוק כשהתירץ על קושיית הנירנבערגר מוליך גם לתירץ על הקושיא שפתח בה החילוק.¹⁶⁸ נוסח דומה לקושיית הנירנבערגר אנו מוצאים גם אצל הספרדים. בעל שארית יוסף כותב: "כאשר יביא סתמא דגמרא קושיות זו אחר זו ויש סתירה מקושיא לקושיא דרך קצת ראשי ישיבות לומר שני מקשנים הם, אבל הליכות עולם ימאן וזה לשונו שיטת הגמרא לעולם בסוגיא אחת הוא מקשה אחד".¹⁶⁹ התירץ שבעל שלי"ה מעדיף¹⁷⁰ דומה למסקנתו של בעל שארית יוסף. קושיא בסגנון הנירנבערגר אנו מוצאים גם בתוספות גורניש לדף י"ח ע"א ד"ה ומי אמר.¹⁷¹

רעגינשבורגר.¹⁷² את הדרך הזאת אנו מוצאים בפירוש בחי' לב"ק של ר' יהושע העשיל.¹⁷³ ואף מכאן אנו למדים שלא תמיד הרעגינשבורגר פותח את החילוק אלא שהוא משולב בתוך המו"מ.¹⁷⁴ דוגמא מאלפת לרעגינשבורגר שהוא כולו מבוסס על החידוד אנו מוצאים בפילפול חריפתא לדף מ' ע"ב: אם

לימא; י"ז ע"א ד"ה בשלמא; מי"ח ע"א ד"ה ת"ש; שם ע"ב ד"ה ת"ש; ע"א ע"ב ד"ה לימא; ע"ב ע"א ד"ה מתיב.

¹⁶⁵ ר' דוגמאות אצל הרב גרינשפאן עמ' כ"ג. יש להעיר שלא תמיד נוכח המונח הטכני של הקושיא, אבל הקושיא היא נירנבערגר. ר' למשל עלה דיונה לסנהדרין כ"ז ע"א ד"ה מיתבי, וזה מצוי שם הרבה. ור' פרחי שושנים לנדה ח' ע"ב ד"ה וזה.

¹⁶⁶ כפי שבארוהו שני החכמים הנ"ל (הראשון בעמ' כ"ג והשני בעמ' רס"ח).

¹⁶⁷ על ידי השימוש ב"ממה נפשך" או "על כרחך" ר' לעיל הע' 151.

¹⁶⁸ ר' למשל ב"סוגיות התלמוד" סוגייה כ"ח. ברור הדבר שהקושייה "הנה יש לדקדק בזה הגמרא תקשה הברייתות אחדדי בל"ז היא נירנבערגר (ר' הע' 165).

¹⁶⁹ שארית יוסף הוצ' ר' ירחם ליינער ע' 23 (הכלל הא'), ור' "סוגיות התלמוד" סוגייה א'. כבר ראינו לעיל שהנחה זו היא מקובלת גם בתוספות גורניש, ר' לעיל הע' 121.

¹⁷⁰ ר' ויגרטן ע' רע"א.

¹⁷¹ שו"ת מהר"ם גלאנטי צ' ע"ד.

¹⁷² ר' ויגרטן ע' רע"א והרב גרינשפאן ע' כ"ד.

¹⁷³ לדף ו' ע"א תוד"ה אליבא (אופיבאך י"ח ע"ב).

¹⁷⁴ הדיבור מקוצר ולפני הרעגינשבורגר נשמט קטע ע"י המו"ל (ר' לעיל הע' 90). כמות שהדברים לפינו משמש הרעגינשבורגר הקדמה לתרץ קושיא אחרת.

ברעגנישבורגר הפשוט השואל¹⁷⁵ דוחה את תשובתו של הפשטן ממשנה או מבריינתא, והרעגנישבורגר הוא – אם ידע השואל מן הבריינתא למה שאל כל עיקר, הרי כאן הוא מהוה חוליה בשרשרת פלפולית יותר ארוכה. כל חוליה מהוה יחידה לעצמה שבה נידונה זהותם של המקשן והתרצן בשלבי הסוגיא השונים, מתברר שכל אפשרות יש עליה קשיים. באחת החוליות האלה נדחית אפשרות אחת מפני שהיא יוצרת מצב של רעגנישבורגר. וז"ל: "אבל קשה על המקשן שהקשה והא לא דמיא להדדי וכו' ממ"נ אם הוא המקשן דלעיל שהקשה ואימא חדא חדא וכו' א"כ רעגנישבורגר¹⁷⁶ דמאי הקשה לעיל בא"כ ליכתבינהי רחמנא בחדא דמשמע דאי הוי כתיבי בחדא הוי שפיר והלא לא דמי כלל להדדי כדמקשי כאן".¹⁷⁷

אוישברעגנר.¹⁷⁸ דרך זו וזהתה לנכון¹⁷⁹ בדברי ר' ישעיה הורוויץ וז"ל: "בריינתות המובאות בתלמוד ולפעמים מביא המקשן בריינתא ולא היה צריך להביא לענין קושייתו אלא הרישא ולא הסיפא וכן לפעמים הרישא היא ענין בפני עצמו וא"צ להביא אלא הסיפא ודרך ראשי ישיבות הוא לתרוץ לומר שאם לא היה מביא הכל היינו יכולים לומר תירוץ על קושייתו אבל עתה מוצא סתירה על זה התירוץ מכה הסיפא שמביא וכו' באמת זהו דרך ישר ובתנאי כשהוא בדרך קרוב רצוני לומר שסתירת זה התירוץ נראה מיד בהיתור שמביא, אבל אם הוא בדרך פלפול רחוק קודם שמוליך הסתירה דבר זה אינו אמת שיהיה כך בדעת המקשן. אבל ענין האמיתי הוא מה שמצאתי כתוב בשם הרב ר' יצחק דילאון ז"ל כי מפני שיש צורך באותה בריינתא לקובעה בתלמוד ככל חנו רבנן הקבוע בתלמוד והואיל ואותית הבריינתא בפי המקשן הובאה

¹⁷⁵ בלשון המפלפלים הבעיין או האיבעיין.

¹⁷⁶ צ"ל רעגנישבורגר. ור' כוס הישועות לב"ק ע"א ע"ב ד"ה הא.

¹⁷⁷ בהצעת דברים זו נדחה התירוץ שמציע בעל שלי"ה על הנירנברגר שיש בסוגיא שני מקשנים. לפי ההנחה (ועליה מתבסס בעל סוגיות התלמוד ר' לעיל הע' 169) שאין בכל הסוגיא אלא מקשה אחד אין צורך בכל המו"מ של ממנפ"ש. בעל פילפלא חריפתא מרחיב את הרעגנישבורגר גם באופן אחר. כרגיל סוג זה מתאים למבנה מיוחד של הסוגיא – כשיש בעייה – תשובה – איתיביה. ר' יעקב שור מרחיבו לכל מבנה של מו"מ. דוגמאות אחרות לרעגנישבורגר נמצאות בפילפלא חריפתא לדף טו ע"א ד"ה נימא, ולדף נ"ב ע"א ד"ה ונילף; חבורי לקוטים לעירובין דף י"ז ע"א (ד"ה עוד שם, י"ד ע"ב מן הספר). גוון אחר של רעגנישבורגר אנו מוצאים ב"סוגיות התלמוד" סוגי ח': "סוגיא זו פעמים רבות נמצא בתלמוד הוא מותיב לה והוא מפרק ויש לתמוה מה שאל מתחילה ודוחק לומר שבר[ע] זו נפתח לו התירוץ, ע"ש. ור' גם בסוף הספר לחגיגה ד' ע"א (י"ט ע"ב מן הספר).

¹⁷⁸ ר' יד מלאכי אות א' סי' פ"ז (נר) שהוא ניסח את כללו ע"פ שלי"ה, ועי' הרב גרינשפאן שם והרב יעגרטן ע' רע"ב.

¹⁷⁹ עי' שני החכמים הנ"ל, בע' כ"ב; ובע' רע"ה.

כולה".¹⁸⁰ שזהו האוישברענגר יוצא ברור ממה שכתב מהרשש"ך בכוס הישועות "ובזה מתורץ מה דהביא אביי אמרו לו אינו דומה נבעלת ברצון כו' דלא הוי מיותר או אויזברענגיר וק"ל".¹⁸¹ דרך זו נמצאת גם בכללי שמואל לר' שמואל ן' סיד:¹⁸² "ברייטא שמביא הגמרא ראייה ממקצתה ומביאה כולה כאשר אין צורך אלא או הריש' או אסיפ'¹⁸³ ושמעתי מפי הרב ר' יצחק דיליאון ז"ל כי מפני שאם לא היה מביאה כולה היה מן הצורך להביאו לפיכך מביאה לכולה" וברור שבעל של"ה לקח את הדברים מכללי שמואל.¹⁸⁴

האוישברענגיר היה אחד מדרכי הפלפול הנפוצים ביותר ולא זו בלבד שהוא מצוי בכל ספרי הפלפול.¹⁸⁵ אלא שבעלי הפלפול פתחו אותו באופני חידוד שונים. בעל "סוגיות התלמוד" מביאו בשתי דרגות: "כשהמקשן מביא שני בבות שלא לצורך אז יש לתרץ בסיגנון"¹⁸⁶ הנה, אלו לא הביא בבא א' הייתי מתרץ קושי' המקשן לכך היבא¹⁸⁷ בבא א' לסתור לזה התירוצ'".¹⁸⁸ ע"כ הוא כמעט שווה למה שכתב בעל של"ה. אולם ההמשך הוא פלפול שכולו חידוד. בסוגיא שלאחר מכן מביא בעל "סוגיות התלמוד" אוישברענגיר שיש בו ג' בבות מיותרות עם יישוב עוד יותר מחודד. מסתבר שליישובים שכאלה התכוין

¹⁸⁰ תורה שבע"פ, בראש כלל ברייתות.

¹⁸¹ לב"ך דף נ"ט ע"א ד"ה מאן תנא, וכן ממה שאנו מוצאים בעלה דיונה, ר' רשימה חלקית אצל הרב גרינשפאן עמ' כ"ג.

¹⁸² נדפסו בספר תומת ישרים, ר' דף ו' ע"ג.

¹⁸³ צ"ל הסיפ'.

¹⁸⁴ ר' שמואל בן סיד מובא פעמים אחדות בחלק תורה שבע"פ בפירוש. מובן שתירוצ' פשטני זה לא היה יכול לספק את בעלי הפלפול. ולא עוד אלא שמעיקרא דדינא פירכא, שהרי אין כוחו של תירוצ' זה יפה אלא לגבי ברייתות, ואילו הרבה אוישברענגר נוגעים למשנה. ר' למשל עלה דיונה לסנהדרין י"ח ע"ב ד"ה ס"ד: "ס"ד אמינא הואיל ותנן אין דנין את השבט וכו' לכאורה קשה לא הוי לאתמור (מלשון איתמר, כלומר לומר) רק ולא את כ"ג וכו' ולמה מביא הא דתנא במתניתין קודם לזה בחנם". ועוד שם ד"ה והתנן: "והתנן לא דן וקשה לכאור' לא היה למקשן להביא רק הסיפ' לא מעידין אותו. ובמפורש לדף נ"ד ע"א ד"ה זו היא, וע"ע הע' ¹⁸⁹.

¹⁸⁵ ולרוב בלי הכינוי הטכני למשל במהר"ם ש"ף: "סימא דאורך הברייטא י"ל לדייק החילוק" (לגיטין נ"ב ע"א ד"ה הרשות בידו) וכן שם דף ע"ו ע"א ד"ה מאי שנא ועוד. בחנוכת התורה לר' יהושע העשיל לפרשת בשלח (ס' ע"ה): "ויש לדקדק למה מביא הגמרא הסיום של הברייטא הוה ליה להביא בקיצור דהמן היה בזכות משה. ויש לתרץ דבלא זה לא היה קשה מידי..."; עלה דיונה לסנהדרין דף כ"ג ע"ב ד"ה והיונן; פרחי שושנים לכתובות כ' ע"א: "לר"ה ד' ע"א ד"ה ולרגלים; ו' ע"א ד"ה ועשית ועוד; כוס הישועות לב"ק ס"א ע"א ד"ה תני' כוותי'; לב"מ ק"ו ע"ב ד"ה מיתבי; חבורי לקוטים לעירובין דף י"ח ע"א ועוד.

¹⁸⁶ זהו אחד המונחים של הספרות הפילפולית. כלומר, באופן, בדרך.

¹⁸⁷ צ"ל הביא.

¹⁸⁸ סוגיא י"א.

בעל של"ה "אבל אם הוא בדרך פלפול רחוק... דבר זה אינו אמת". דוגמאות חיות של חילוק האוישברענגיר אנו מוצאים ב"פילפול חריפתא",¹⁸⁹ וב"פרחי שושנים".¹⁹⁰

גוון אחר של האוישברענגר נמצא בספר הליכות עולם לר' ישועה הספרדי — "ומטעם זה נחא לי בקצת מקומות דמייתי ברייתא ומאי דאיתמר עלה מאמורא ואע"פ שלא היה צריך כי מהברייתא לבד הוה מייתי הראיה שהיה רוצה כגון בפ"ק דכתובות¹⁹¹ דפריך... והתניא חוט... אמר רב הונא... ומן הברייתא בלבד בלא מילתיה דרב הונא הוה מוכח... אלא משום דלא לימא משבשתא היא אייתי הא דרב הונא דהואיל ורב הונא איירי עלה ודאי מתקנתא היא כך אומר החכם מורי נר"ו".¹⁹² מן הליכות עולם לקח את הכלל הזה ר' שמואל ך' סיד: "ויש מי שאומר דמטעם זה במקצת מקומות דמייתי ברייתא ומאי דאיתמר עליה מאמורא ואף על פי שלא היה צריך כי אם מהברייתא לבד הוה מייתי הראיה שהיה רוצה כגון בפרק קמא דמסכת כתובות דפריך... והתניא חוט... אמר רב הונא... ומן הברייתא... מתקנתא היא".¹⁹³ ואם התוספות והראשונים מעירים על כגון אלו באופן עראי,¹⁹⁴ הרי בספרות הפלפול האוישברענגיר על כל גווניו הוא ענין של קבע.¹⁹⁵

ושוב גוון אחר של אוישברענגר, שהוא מדקדק ביתורי מלים, אנו מוצאים בשארית יוסף לר' יוסף אבן וירגא: "מצאתי בשיטת קמא¹⁹⁶... דרך הגמרא

¹⁸⁹ לסנהדרין דף י"ח ע"ב ד"ה והתנן: "והתנן לא דן וכו' קשה ממ"א אי מקשי מרישא לא דן או מסיפא ולא מעדין ואי מרישא א"כ קשה לא הו"ל לאתווי הסיפא ואי מקשי מסיפא ומה שבאמת לא מקשי מרישא משום..." (ועי' לעיל הע' 184 מה שצויין לעלה דיונות); ועי' עוד לדף מ"ג ע"א ד"ה מנא ידעי; לדף מ"ה ע"א ד"ה ומי; לדף מ"ח ע"ב ד"ה ת"ש ולדף ס"ד ע"ב ד"ה תניא ועוד.

¹⁹⁰ למשל לשבת דף קנ"ז ע"א ד"ה אמר רב אשי; לחולין י"א ע"ב ד"ה רבינא ועוד.
¹⁹¹ דף ז' ע"א, ועי' היטב בחכמת שלמה.

¹⁹² הליכות עולם שער ב' פ"ב (בצילום, הוצ' תלפיות ירושלים תש"ך י"ד ע"א). ועי' שם פ"א קרוב לסופו (שם דף י' ע"א). מחברו של הליכות עולם ר' ישועה היה כידוע תלמידו של החכם האשכנזי ר' יעקב הכהן, בהקדמת הספר הוא קורא לו "מורי החכם המובהק" והוא מדיש באופן מיוחד שתורת רבו הושקעה בספרו. קרוב אפוא לודאי שהרבה מכללי ודרכי הלימוד של האשכנזים נכנסו לספר.
¹⁹³ כללי שמואל ו' ע"ד, ועי' מה שהוסיף על כך.

¹⁹⁴ ר' שארית יוסף ע' 32 כלל י"ז מה שהוסיף על בעל הליכות עולם ומה שהעיר הרב גרינשפאן בע' כ"ג ד"ה בקושיא.

¹⁹⁵ בתוספות גורניש ליבמות ז' ע"ב ד"ה ואמר: "הק' (בש"ס אל המקורות נוסף: הר"ם ז"ל) מה צריך להביא ראיה מר' יוחנן היה לו להביא מעולא" (כלומר, רק מעולא ולמה הביא גם דברי ר' יוחנן). ובתדירות בספרי הפלפול; למשל מהר"ם שי"ף לגיטין נ"ד ע"א ד"ה והוינן: "בלא והוינן בה לא מקשה דר"מ לא קניס..."; לכתובות פ"ז ע"ב ד"ה ואמר מר; תפארת שמואל ליבמות צ"ג ע"א ד"ה ורנ"א.

¹⁹⁶ ר' מ"ש ר"א פניקלשטיין בקרית ספר שנה י"ב ע' 368. וא"כ אף זה אולי מדרכי

להקשות בלשון מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא וקשה לי למה לי מאי שנא מאי שנא תרי זמני לימא מאי שנא רישא מסיפא ותו לא".¹⁹⁷ בודאי משארת יוסף מעתיק את הכלל גם בעל של"ה "מאי שנא רישא ומ"ש סיפא... כשמקשה מ"ש כופל הענין והלא היה די לו בפעם אחת לומר מ"ש ריש' מסיפ' או מ"ש סיפא מרישא".¹⁹⁸ ודיוק אחר של יתור מלים בחי' שבועות שבמהררי נמרים¹⁹⁹ "כאן במסברין²⁰⁰ בו לאכול כאן במי שאין מסברין²⁰¹ בו לאכול וכו' י"ל²⁰² למה אמר כאן במסרבי' בו לאכול כאן בשאין מסרבין. שלא היה לו להשיב אלא התם במסרבין בו לאכול שבזה די לתרץ קושיא שעשה". וכיוצא בזה להלן שם²⁰³ "בשלמא לאביי מדמתפי' בנדר נדר מתפי' וכו' י"ל²⁰² שלא היל"ל²⁰⁴ אלא בשלמא לאביי היינו דמתפיסין אלא לרבא קשיא". ושוב דיוק אחר בדומה לזה מביא בשארית יוסף: "ומענין זה יראה מה שלמדנו ראשי ישיבות שבכל בשלמא יש בו מלחמה דאם לא כן יאמר מי שאליו המלחמה ומי שעליו השלום יניחנו... אלא נראה שגם מי שאליו השלום יש נגדו קצת מלחמה או דוחק והוי כאלו אמר בשלמא לפלוני אף על פי שיש עליו קצת דוחק נוכל לסבול פירושו אלא לפלוני קשיא קושיא גמורה".²⁰⁵ וכענין זה במהר"ם שייף "יש מקשים בגמרא למה לי' להמקשה אא"ב ולא מקשה בקצרה התם פסק שמואל...".²⁰⁶ וכיוצא בכך בפרחי שושנים "בשלמא איהי... יש להקשות הסוגיא דבשלמא כדי לחדד התלמידים דלכאורה בשלמא הוא אך למותר בדברי המקשן אם ניחא ניחא וה"ל להקשות בפשיטות אביה מנ"ל והסיגנון²⁰⁷ דבלא הא דאמר בשלמא לא היה יכול להקשות אביה מנ"ל".²⁰⁸ בעל

הפלפול האשכנזי (ר' לעיל הע' 192). ר"י אבן וירגא מוסיף "לא ראיתי מי שדקדק בזה". ואף בין האשכנזים לא מצאתי (קושיית מהר"ם שייף לגיטין ע"ו ע"א ד"ה מאי אינה ענין לכאן. מובן הקושיית היא שכל קושיית מאי שנא היא מיותרת מכיוון שהקושיא של הנמרא היא מן הרישא).

¹⁹⁷ ע' 7 הכלל הו'.

¹⁹⁸ חלק תורה שבעל-פה, כלל מאי שנא רישא. ועי' יד מלאכי ס' תע"א.

¹⁹⁹ לדרך כ"א ע"א (מ"ט ע"א מן הספר).

²⁰⁰ צ"ל במסרבין.

²⁰¹ צ"ל מסרבין.

²⁰² יש להקשות.

²⁰³ שם (נ"א ע"ב מן הספר).

²⁰⁴ היה לו לומר.

²⁰⁵ ע' 14 הכלל י"ו. הרי קנפנטון (כללי הגמרא ע' 18) מגדירו כפשוטו ועי' בכללי הגמרא לרדב"ז שבמהררי נמרים י"ח ריש ע"א ויד מלאכי ס' קי"א.

²⁰⁶ בחי' לבי-יב ע"א ד"ה יש. ובחבורי לקוטים לשבת קכ"ב ע"ב ד"ה בשלמא (ח' ע"ב מן הספר) וקשה דלכאורה ללא צורך קאמר בשלמא.

²⁰⁷ ר' לעיל הע' 186.

²⁰⁸ לתוכחות ל"ט ע"ב ד"ה בשלמא. וכיוצא בכך לר"ה ט' ע"ב ד"ה ת"ר: יואב

עלה דיונה עשה דרך זו אחת מאבני הפינה של ספרו: "גם נדרשתי לשאלוני בשפת יתר. שכל הניחא ובשלמא שבתלמוד הוא אך למותר. ומה היה המקרא חסר להקשות על המוקשה. ולבאר כל דבר הקשה בלא הניחא ובשלמא".²⁰⁹ ואמנם ר' יונה מקיים את דברו והוא מתרץ באופן שיטתי כל הניחא ובשלמא.²¹⁰

בעלי הפלפול האחרונים מבחינים באוישברענגר שני מצבים, אם החלק המיותר נמצא בתחילת ההבאה הרי הקושיא, למה הובא חלק זה, נקראת פאר ברענגר,²¹¹ ורק אם הוא נמצא בסוף אז היא נקראת אוישברענגר. מכל מקום

אמינא לתרץ הסוגיא דבשלמא דלכאורה למה האריך המקשן ואמר בשלמא לר' יוסי... אלא לר' מ"ט ול"ל (ולמה לא) הקשה בפשיטות ור' מ"ט. והוא מפריז בדרך זו ביותר: "דלכאורה יש לדקדק על מה שהאריך התנא ואמר ש"ח המוקדמי פסולין והמאוחרין כשרים דלא הוי ליה לומר אלא שטרי חוב המוקדמין פסולין לבד וממילא נדע דהמאוחרין כשרים". ועי' גם "סוגיות התלמוד", י"ט ע"ב מן הספר.²⁰⁹ מהקדמת המחבר. ור' כוס הישועות, ריש סנהדרין ד"ה הניחא.

²¹⁰ למשל לסנהדרין דף כ"ו ע"ב ד"ה בשלמא "ובזה מתורץ למה אמר בשלמא למ"ד הג"ל וקשה מה צריך לומר בשלמא פשיטא שהוא בשלמא אלא שאף למ"ד זה קשה קושיא הג"ל ואעפ"כ הוא בשלמא וק"ל". אחרוני המפלפלים נוהגים להקשות אף על התוספות מעין אוישברענגר, ואף הוא מיוסד על כלל שכללו בעלי הכללים הספרדיים. בעל שארית יוסף כותב: "ידוע שכל אי נמי אשר התוספות מביאין הוא מפני דוחק שיש בתירוץ הראשון" (ע' 15). וכעין זה בכללי הגמרא להרדב"ז "כשמתרץ תירוץ א' ומביא עוד תירוץ אחר בענין אחר כשיש חולשא בתירוץ הראשון או אפשר שטובים השנים מן הא' א"נ אפשר שיש קושי לדבריו כנגד הצד האחד וכנגד הצד הב' אין לו קושיא" מהררי גמרים י"ו ע"א, ולא ברור אם כוונתו לתוספות או אף לגמרא, (ועי' בשארית יוסף שם מה שהביא ממהר"י קולין). בעל פרחי שושנים עושה מכלל זה פלפול של חידוד לר"ה י"ט ע"א תוד"ה בשטר "וקשה מאי בעו התו' בתו' ב' הלא התירץ הא' מספיק" (ועי' לב"ק ט' ע"ב וכוס הישועות לס"ב ע"ב ד"ה יצא). דברי חידוד כאלו מצויים אצל הספרדים הרבה קודם לכן, וכן מצינו בשיטה מקובצת לכתובות דף ע"א ע"א ד"ה בשלמא: "כשהתוספות כותבים על רש"י ותימא לפירושו וכו' אנו רגילין לדייק דפשיטא דלפירושו קא מקשו ולמה להו למנקט לפירושו והו' לחדד התלמידים".²¹¹ בעל עלה דיונה בהקדמתו מצהיר שהוא בא לישב כל "פיר ואויש ברענגר" (ר' גם גרינשפאן ע' כ'). ואמנם בתוך הספר הוא מוכירו במפורש בכמה מקומות; למשל לסנהדרין ל"ז ע"ב ד"ה והתנן "לכאורה הוא פיר ברענגר, דלא צריך לקושי' המקשי". וכן לדף ג"א ע"א ד"ה ודלא; לדף ע' ע"ב ד"ה והא. ושלא בכינוי לדף ל' ע"ב בד"ה עד שיראו "ג"ל שקשה לרש"י למה למקשין להביא תחילת הברייתא עד שיראו וכו' הא לא צריך לקושי' רק הסיפא ואין עדותו". וכן לדף ל"ב ע"א ד"ה תקשי, ולדף ע"ד ע"א ד"ה גילוי. את הפיר ברענגר מביא גם בעל חבורי לקוטים עם באור "אבל השתא תקשה לך פאר ברענגר ר"ל למה הוצרך המקשה למייתי יהודה בן תימא ואמר חוניה בכל מקום ובמקום שנהרגים שם נקברים שם נקברים פשיטא אמאי לא פריך בקצרה במקום שנהרגים שם נקברים פשיטא ולא צריך להאריך בדברי ר' בן תימא" (לעירובין י"ז ע"א ד"ה עוד שם).

למדים אנו מזה שמובנו של אוישרענגר אינו "בזבון" או "פזרן"²¹² אלא "הבאה-תחילית" הוא פארברענגר, ו"הבאה-סופית" הוא אוישרענגר.

בלא זאת. אם דרך האוישרענגר נועדה לבחינת פרקיה האינדיבידואליים של הסוגיא, אם אין בהם יתור לשון או אריכות דברים שלא לצורך, הרי דרך ה"בלא זאת" נועדה לבחינת נחיצותם והשתלבותם של הפרקים בכללם במסגרת הכללית של הסוגיא; האם כל פרקים אלו הם הכרחיים ואם בהעדר אחד מהם יפגם המבנה הכולל שלה. אם מתברר שהסוגיא לא תסבול ע"י העדר אחד (או יותר מאחד) מן הפרקים מתעוררת קושיית "בלא זאת"²¹³ — למה נמצא פרק זה בסוגיא והרי גם "בלא זאת" הסוגיא באה יפה.

מוצאה של ה"בלא זאת" הוא ללא ספק מהדרך שבה נושאים וגוונים התוספות והראשונים בקושיית "אי הכי"²¹⁴ שבתלמוד. אולם, לפי תפיסת ה"פלפול" חייבת להתקיים עיקביות דיאלקטית כזאת בכל סוגיא, ופרקיה של כל סוגיא מוכרחים להתקשר זה בזה ברציפות מוחלטת של מוקדם ומאוחר, גם כשהתלמוד אינו רומז לכך בפירוש. יתר על כן, עיקביות ורציפות כאלו נדרשות גם מרש"י ותוספות, ועל כן יש להקשות גם עליהם קושיית "בלא זאת".

בעלי הכללים הספרדיים מאריכים בהדגשת חשיבותה של דרך פלפול זו ביחוד בלימוד התוספות: "ודרך העיון בתוספות, תחילה תלמוד לשון התוספות ואח"כ תעיין בעיון דק להבין כוונת הפשט ואחר שעמד' על הפשט תתחיל לפלפל אם מתחיל הדיבור שאומר פירוש, אם אמ'²¹⁵ הוא שנשמר מפ' אחר... ואחר שיעלה בידך זה²¹⁶ תראה אם מביאים בפירושן קושי' וא"ת, ואם מביאים קושי' וא"ת ומביאים ג"כ פירוש אחר יש לחלק אם קושי'ת ואם תאמר היא קודמת לפי' האחר או היא מאוחרת, ואם היא קודמת הקושי'א היא היא קושיית דוקא לתוס' ואין הקושי'א לפי' ²¹⁷ שמביאין, ולפיכך דרך הבנת וא"ת היא, דאי אמרת בשלמא, אי אמרת בשלמא לפי' האחר שמביאין בסוף דבריהם ניחא ליה... אלא לפי' התוס' קשיא... אבל כשקושיית וא"ת היא מאוחרת לפי' שמביאים... תדע שהקושי'א היא כוללת לשני הפירושים הילכך

²¹² ר' הרב ויגרטן ע' רס"ח והע' 3, וע' רע"ה.

²¹³ ר' הרב גרינשפאן ע' כ"ג.

²¹⁴ ר' שארית יוסף ע' 12 הכלל הי"ד ור' כללי הגמרא לר"י קנפוטן עמ' 11. וכן "אלא מעתה" וכדו'.

²¹⁵ כלומר, תחילת הפלפול היא העיון אם דיבור התוספות מתחיל במלה "פירוש". "אם אמרו" [בתחילת הדיבור "פירוש"], הרי זה משום שנשמרו מפירוש אחר. הפלפול הוא אפוא מציאת הפירוש האחר והטעם שבגללו דחוהו התוספות וכתבו את הפירוש שלפניו בתוספות.

²¹⁶ היינו, לעשות את הפלפול הנ"ל בהע' הקודמת.

²¹⁷ כלומר לפירוש האחר.

אין לומר בשלמא... אם לא שתמצא פירוש שלישי בדברי המפרשים והפוסקים או שבכח המחלק תעש' פירוש שלישי ולפי' ההוא ליכא קושיית וא"ת ואז תאמר בשלמא לפירוש השלישי". יתר על כן אפילו כשהתוספות מתחילים הדיבור בקושיית וא"ת "הוא קשור עם הדיבור דלעיל ויש לו אי אמרת בשלמא"²¹⁸ כללו של דבר בכל דיבור של תוספות אם יש בו קושיית וא"ת, בין אם היא באה בראש הדיבור ובין אם היא באה באמצעיתו לעולם יש להבינו בדרך של אי אמרת בשלמא. פעולה זו של המשכת חלקי המו"מ של התוס' וחיבורם זה אל זה נקראת "קשירה", ובפי המפלפלים הן הספרדים והן האשכנזים הפועל "קשר" נעשה למונח טכני.²¹⁹ לאור הכלל הזה אנו מבינים יפה את דברי בעל של"ה "וכן בתוספות לקשר כל וא"ת או ותימא שהיא בלא זאת", שהובאו לעיל.²²⁰ כלומר, אם נראה לכאורה שאין קושיית "וא"ת" או "ותימא" תוצאה מן הפירוש שהובא קודם לכן, ו"בלא זאת" גם כן קשה, יש ליישב ולקשר שתהא הקושייה בדרך של אי אמרת בשלמא.²²¹

נראים הדברים שבהשפעת חכמי הספרדים מתייחס בעל של"ה בחיוב אל

²¹⁸ ע' כללי שמואל לר"ש בן סיד דף ב' ע"ג וע"ד. כללים אלו הם הרחבה של הכללים שקבע ר' קנפנטון לדרכי העיון ברמב"ן (ר' מ"ש בספונות כרך ז' ע' פ"ז-צ') וע"ע כללי ר' עמנואל הספרדי שבמהרי"ג נמרים דף י"ב ע"א ודף י"ג ע"א. כללים אלו העתיק מלה במלה כמעט ר' ישעיה הורוויץ בשל"ה.

²¹⁹ ר' ספונות ה"ל עמ' צ"א. לפעמים נוסח הקושייה הוא - הרי ב"ל"ז אפשר היה להקשות. והתירוק - קשר הדברים הוא כך וכך; ולפעמים הקושייה היא, הרי אין חלקי הדיבור מקושרים והתירוק - ב"ל"ז אפשר היה לומר כך וכך וע"כ היה הכרח לסדר החלקים כמו שהם לפינו.

²²⁰ ר' לעיל ע' [לב]. על "ותימא" ר' עוד להלן [מב].

²²¹ ר' ישעיה הורוויץ מזהיר באופן מיוחד על דרך הקשירה: "וא"ת שהוא באמצע דבור תוספות ואינו מקושר במ"ש לפני זה אם תוכל לטרוח ולעיין היטב ולקשרו בדרך אמיתי מה טוב ומה יפה ואם לא נתן קישור לא עיכב. על כן הזהר שלא לקשרו בדברי רוח ולהרבות הבלים רק בתורת אמת תן חלקך" (בסוף חלק תורה שבעל-פה). הקישור הוא אחד מאבני הפינה של לימוד התוספות אצל חכמי הפלפול. ר' למשל מהרש"א לב"מ לב ע"ב תוד"ה מכלל (ומ"ש על זה בחי' מהר"ם ש"ף); לכתובות נ"ו תוד"ה כששוברתה; לב"ב ע"א תוד"ה אמר רב הונא; לגיטין ל"ה ע"א תוד"ה ונודרת (ומ"ש על זה בחי' מהר"ם ש"ף); מהר"ם מלובלין לב"ב ב' ע"ב תוד"ה דמחוברת ועוד. ובמהר"ם ש"ף לביצה לדף י"ד ע"א תוד"ה ובי"ה (אין לו קישור); לכתובות י"ז ד"ה והא דאמרי' (יש לקשר זה דב"ל"ז); לדף ל' ע"ב ד"ה והוא שהדליק (בלא פירש"י לא קשה מגדיש); לדף מ"ב ע"ב ד"ה א"ה (ואפשר לקושרו במקצת דב"ל"ז נקט'); לב"מ כ"ה ע"ב ד"ה אשפה; מ"ג ע"ב תוד"ה ומינבא ועוד הרבה. וכן בתפארת שמואל למהרש"ק ליבמות צ"ג ע"ב ד"ה וממאי; לב"ב ב' ע"א תוד"ה אית דוכתי (ואם הם שני דיבורים אין הקשר הכרחי לדעת העולם!); לחולין ס"ח ע"א תוד"ה סיפא. וכן בחבורי לקוטים לב"ב דף ל"ח ע"א ד"ה עוד (דף ל"ד ע"א מן הספר).

דרך ה"קשירה" בלימוד התוספות. אבל קושיית "בל"ז מצוייה בכל ספרות הפלפול האשכנזית הן ביחס לתלמוד והן ביחס למפרשים. מהר"ם שי"ף מוצא אותה כבר בתוספות²²² אף על פי ששם המונח הטכני "בל"ז חסר. כיוצא בכך גם בתוספות גורניש "הק' הר"ם למה אינו מקשה לפי הפשט על הברייתא... ונראה דעל הברייתא לא היה קשה..."²²³ בחכמת שלמה כבר נמצא מונח זה בפירושו: "ויש לתמוה איך תלה קושיא זו בהאי שנויא דרב הונא וי"ל שללא זאת לא היה קשה מידי".²²⁴ ומאז ואילך בכל ספרי הפלפול הרבה מאוד.²²⁵ יתור על כן, "בל"ז נעשה שם תואר שמשמשים בו כדי לציין סוג ידוע של קושייה, כדרך האוישברנגר, או הגירנבערגר והרעגינבערגר, שלרוב אינם

²²² ר' לגיטין דף ל"ה ע"ב ד"ה ניסת וז"ל: "מקשי' דלמא בגדרה ואכלה לאלתר וכישוב הבל"ז של רב הונא". וכונתו, הרי אפשר לתרץ את קושיית הגמרא על רב נחמן ("ניסת ודאי מיפר לה בעל") כדרך שהתוספות מתרצים את קושיית "הבל"ז של רב הונא". ומכאן אנו למדים בבירור מה מובנה של קושיית "הבל"ז: על קושיית הגמרא "וניחוש דלמא אזלה לגבי חכם ושרי לה" מקשים התוספות (ד"ה ליחוש), והרי קושייה זו קשה על משנתנו בלא רב הונא. והנה, מהר"ם שי"ף קורא לקושייה זו "בל"ז. יש לשים לב שבאמת בלשון הגמרא אין כל רמז שהקושייה היא על רב הונא (כדרך שיש רמזים באותן הדוגמאות שמביא הרב ויגרטן בעמ' רע"ד) ורק מסדר הדברים גראה כך (החוס' אומרים: "משמע דאדרב הונא פריך"). קושיית בל"ז נוגעת אפוא גם למקרים שאין הדבר רמז בסוגייה (וכשם שגם בתוספות קושיית "בל"ז ביחס לוא"ת מיוסדת על הסדר ולא על רמז של קישור). ועי' גם במהר"ם שי"ף לשם ד"ה תנן.

²²³ שו"ת מהר"ם גלאנטי צ"ג ע"ג (לדף כ"ד ע"א ד"ה ולמאן). מלשון הגמרא משמע שהקושייה מוסבת על דברי רבא: "אע"ג דבכל התורה כולה..." וקשה שהרי על הברייתא עצמה שאמרה: "או אינו" אפשר להקשות, ע"ש. וכמובן שתוס' גורניש מקשים על כל אי הכי, ר' לדף כ"ד ע"ב ולדף כ"ז ע"א ד"ה א"ה.

²²⁴ לסנהדרין ל' ע"ב ד"ה שדא. ור' למשל לכת' י"ג ע"ב ד"ה מכשיר (ובמהר"ם).

²²⁵ ר' למשל חכמת מגוח לביצה ו' ע"א תוד"ה הואיל; ליבמות כ"ט ע"ב ד"ה תני; שם ל"ז ע"א תוד"ה רוב, ועשרות פעמים במהר"ם שי"ף, בעלה דיונה ושאר ספרי הפלפול שזכרו לעיל עמ' [ט]. ב"סוגיות התלמוד" אנו מוצאים בעניין זה שתי סוגיות נפרדות: (א) כשיש מקשן אחד ושני תרצנים והמקשן יכול להקשות בלא זאת (כלומר, כשהגמרא מקשה קושייה ונאמרו עליה שני תירוצים ושוב מקשה הגמרא על התירוצים, אולם קושייה זו היתה קשה גם בלא שני התירוצים!) ויש לומר דהמקשן לא רצה להקשות בל"ז כי יש לומר... (סוגייה כ"ד). הקושייה היא כמובן קושיית "בל"ז, המיוחדת שבסוגייה זו הוא החידוד שבתירוץ. אבל אין הכוונה לומר שקושיית בל"ז היא רק לאחר שני תרצנים. לע"ע אעיר בקשר לסוגייה זו מ"ש בפרחי שושנים לשבת מ' ע"ב ד"ה פעם – "לחדר התלמידים"; ולב"מ כ"ד ע"ב; ור"ב שמעתי כשרשי"ז"ל מקשה קושייה והיה יכול להקשות זאת בלא פירושו דלעיל הסוגיא כך... (סוגייה ל"ח, הציון נשמט בדפוס, ר' דף י"ז סוף ע"א). וע"ע פרחי שושנים לכתובות כ"ט ע"א תוד"ה נערה. שם ע"ב תוד"ה חר, לדף ל"ז ע"א תוד"ה ואם, לדף נ"ו ע"א תוד"ה בששוברתה ועוד הרבה וכן בחבורי לקוטים לשבת קכ"ה ע"א ד"ה אך; לדף קכ"ו ע"ב ד"ה וכת.

גוררים אחריהם שום הסבר.²²⁶ ובהשפעת הלשון המדוברת נעשה גם בלחור.²²⁷

והימא. בצד "קשירת" וא"ת או ותימא, תופס בפלפול האשכנזי המאוחר מקום רב הסברת מובנה של קושיית ותימא – מה ההבדל בין קושיית וא"ת לקושיית ותימא.²²⁸ בעל של"ה קובע: "כל וא"ת וי"ל ה"פ²²⁹ אם תאמר בלבבך להקשות כך אל תאמר כן כי יש לומר כך, אבל כשאומרים תימה, תימה היא תמיהה קיימת על הרוב, ועל צד המיעוט תמצא בתוס' תימה וי"ל ואפשר שהאי וי"ל יש לו איזה פרכ' מצד אחר אע"פ שהוא תירוץ טוב לקושיא זו אבל הוא מופרך מצד אחר ודרך ראשי ישיבות בכמה פנים לפרש עניין תימה וי"ל וכל פלפול הוא טוב רק צריך ליזהר שיהיו הדברים הנאמרים הן בגין הן סתירה כולם אמיתיים.²³⁰

לכלל זה רומז גם בעל עלה דיונה: "וגם כל תימא ויש לומר באתי לפרש הן קל והן חומר."²³¹ כלומר, כל תימא שיש עליו וי"ל, הוא בא לפרש. בעל "סוגיות התלמוד" מנסה אותו כנראה ע"פ דברי בעל של"ה: "כל היכא דתימצא בתוספ' שמקשה ותימא ואומר עליו וי"ל יש לתמוה כיון שאומר תימ' משמע שתמי' הוא לו והיאך אומר וי"ל."²³² בנוגע לייחוד מובנה של קושיית "והימא" מסכים אפוא בעל של"ה עם בעלי הפלפול הקיצוניים. הוא מסתייג רק מאופן ההסבר של ותימא עם וי"ל.

בעל "סוגיות התלמוד" מציע שלש דרכים של יישוב: "ויש לתרץ דברי התוספות כך, הוא תימה וא"ת מאי קא מתמה הא יש תירץ²³³ מבחוץ על התמיה

²²⁶ ר' למשל חי' מהר"ם שייף לביצה כ"ז ע"ב ד"ה ומי"מ. כל הדיבור אינו כולל אלא את שתי המלים "הוא בל"ז", כלומר אין קושיית התוספות קשורה עם התירוץ שלפניה, אלא הקשייא היא על דברי הגמרא בשבת כ"ד ע"ב, שמפרשת את המשנה שם "מ"ט לפי שאין טורפין קדשים ביום טוב". וע"ש בתורה לפי.

²²⁷ כך אנו מוצאים בחי' ר' יהושע העשיל לב"ק ב' ע"א לתורה ולא זה (דפוס אופיבאך תפ"ג ר' ע"א): "אך קשה עכ"פ התוספות הם חצי בלח"ר רצוני לומר דהאיך חלה קושיית התוס' ובור לא רצה לשנותו קודם אש בהך שהקשו בתחילה מה שלא תנו ליה בור כו'... אלא בפשטא ההלכה הל' (הוי ליה להו) תו' (ואולי צ"ל "הל' לתוס' = הוי להו לתוספות) להקשות קושיא זו ובור לא רצה לשנותו כו'. למה חשבו ל"חצי בלחור" לא ברור לי. ואולי משום שאין קושיית התוספות בלשון וא"ת או ותימא. וכמובן שהפלפול משתבח והולך ביותר אם אפשר להקשות קושיית "שני בל"ז" (ר' פרחי שושנים לב"ק דף י' ע"א תורה ותו ליכא). ועי' גם בנספח ד' להלן.

²²⁸ כעין זה גם אצל הספרדים, ר' יד מלאכי כללי רשי' אות כ"ו.

²²⁹ הכי פירושו.

²³⁰ בסוף חלק תורה שבעל-פה. "תמיהה קיימת" ר' תוי"ט לאבות פ"ה מ"ד.

²³¹ בהקדמתו.

²³² סוגיא כ"ז. ור' כוס הישועות ב"ק ס"ב ע"ב תורה יצא.

²³³ תירוץ. כתיב רגיל בספרי פלפול. הם כותבים גם התירצן.

ואמרו תוספו' וי"ל התירוצ' שמבחוץ נסתר והתימה במקומה עומדת". לפי זה אין וי"ל" בא לתרץ את קושיית "ותימא", אלא הוא בא לדחות תירוצ' מבחוץ²³⁴ על התימה, ומכיון שהתירוצ' שמבחוץ נדחה, הרי נשארת ה"תימה" קיימת בהתאם לכלל. עוד הוא מציע: "ד"א²³⁵ תוספו' מקשה תימ' וא"ת למה אני מקשה תימ' זו הא יש תימ' עדיפא ומתרץ ואמר על התימה שמבחוץ וי"ל, אבל זו התימה אין לה תירוצ'. דרך אחרת תימה מבחוץ וא"ת למה לא מקשה אני התימ' זו שמבפנים לו"א²³⁷ על תימה זו ויש לומר, אבל התימה שמבחוץ עומדת".²³⁸ לדרכים אלו בוודאי מתכוון בעל של"ה בדבריו שהובאו לעיל, הן בנין הן סתירה" פירושם התירוצ' או הקושיא שמבחוץ. בעל עלה דיונה מקיים את הבטחתו שהבטיח בהקדמה והוא מיישב בעיקביות גמורה כל ותימא שיש לו וי"ל. הוא נזקק תמיד לדרך ג'²³⁹ אבל בפרחי שושנים²⁴⁰

²³⁴ כלומר, תירוצ' שנראה לאומרו, אבל אינו נמצא "בפנים" – בתוספות ור' לעיל עמ' [כ] ואילך, וביחוד ע' [כה] הע' 130.

²³⁵ דרך אחרת.

²³⁶ כלומר, התירוצ' (וי"ל של התוספות) מוסב לא על התימה המפורש (מבפנים) בתוספות, אלא על תימה אחרת שאינה מפורשת בתוס' (תימה שמבחוץ).
²³⁷ לזה אמרו.

²³⁸ כלומר, אחר מילת "תימה" יש להפסיק. ומובנו יש תימה (מבחוץ שאינה נזכרת בפנים) ועליה אין תירוצ'. אחר מלה זו בא הסבר שמטרתו להסביר למה מקשים התוס' את התימה (שמבחוץ) והרי לכאורה יש קושייה יותר טובה (זו המפורשת בפנים לאחר מלת תימה) ועל זה עונה וי"ל שמובנו קושייה פנימית זו הנראית כחזקה יותר באמת יש עליה תירוצ'. אבל, התימה (שמבחוץ) אין לה תירוצ'. לפי זה העיקר חסר מן הספר, אבל הוא גרמו. תכסיס זה של המצאת קושייה, תירוצ', הנחה או סברה שאינם מפורשים, אבל לאמיתו של דבר הם נקודת המרכז של הדיון, הוא אחד מעיקריו של הפלפול" כלול. יסודו ושורשו כמובן ב"סברא מבחוץ" (ר' לעיל עמ' 130), עניין "השמירה" (ר' לעיל הע' 69) הוא התפתחות טבעית מן הסברא מבחוץ, הסבר "ותימה" הוא התפתחותו הקיצונית. אבל עיקרו של התכסיס אף בצורתו זו כבר הוא מצוי מלפני כן כפי שמעיד בעל שארית יוסף על שני רבותיו ר"י פאסי ור"י טאיטצק (שארית יוסף עמ' 25 והביא דברים אלו ר"י הורוויץ בשל"ה בסוף חלק תורה שבעל-פה). ור' לעיל הע' 205. ור' בהקדמה לס' מלא רצון (ורנקפורט שנת עת) מ"ש לתרץ כל "אי אתמר".

²³⁹ הסינון הרגיל אצלו הוא זה, לאחר שהוא מביא את תירוצ' התוספות (= וי"ל) הוא מקשה קושייה חדשה, ומסיים "וזה נשאר בתימא". כלומר הקושייה השנייה הואת נשארת בלי תירוצ' ואלוה התכוונו התוספות במלת ו"תימה". הקושייה שבפנים היא היא שעליה עונה וי"ל. ר' למשל לסנהדרין כ"ז ע"ב לתורה החשוד; לדה"י ולשי; לדף כ"ז ע"א דה"ה וי"ל ועוד הרבה מאוד.

²⁴⁰ בניגוד לעלה דיונה שהוא בעיקרו ספר חידושים ועוסק באופן ישיר בהסברת ה"תימה", בא בפרחי שושנים לרוב ההסבר כשהוא משולב בתוך חילוק וכיוצא בכך גם בחבורי לקוטים.

אנו מוצאים דוגמאות גם לדרך א' ²⁴¹ ולדרך ב' ²⁴².
 בסופה של תקופת הפלפול היו ידועים גוונים אחרים של עניין ה"תימא".
 בעל סוגיות התלמוד כתב: "קבלתי מרבתי שאין שייך ²⁴³ אלא כשתימא בה"
 אבל לא כשכתיב התימא באלף או כשכתיב ותימ' בו ג"כ אין לתמו' על וי"ל
 שבצדו כי כשכתיב ותימ' פירושו שיש קושיא מבחוץ ²⁴⁴ וגם התימא וא"כ

²⁴¹ מכיוון שהדוגמא מאלפת להאיר את דרכי הפלפול המאוחר נביא פה חלק מדבריו
 ונבארם כפי הצריך לעניינו. על התוספות בכתובות דף מ"ד ע"ב ד"ה ואימא הוא
 כתב: "זה הקשיא בלשון תימא לא שייך כלל וגם אחר אומרים וי"ל" (כלומר, מאחר
 שאמרו וי"ל לא היו צריכים לומר תימא). לאחר שורה של קושיות בא התירוץ: "וי"ל
 דכך פירושם, דקושיית התו' תימא. (כך הוא בספר, נקודה אחר תימא! כלומר, תימא
 היא כל הקושיא, והיא מבחוץ על הגמרא) הוא על הגמ' דמקשי בתחילה ואימא הורתה
 ולידתה בקדושה והוא סיפא דמתני' (לעיל בעמ' א') ואח"כ מקשי הגמ' ואימא הורתה
 ולידתה שלא בקדושה שהיא רישא דמתני' וע"ז (= ועל זה) מקשי (כלומר, התוספות)
 תימא שהוא קושיא חיצונה (כלומר, שיש להמציאה מבחוץ וכמות שהוצע לפני כן, אבל
 איננה בפנים בתוס') כסיגנון התימא בכל מקום וע"ז כתבו התו' אדרבה אית לן לאוקמי
 וכו' ר"ל מה זה קושיא (כלומר, "אדרבה" וכו') הוא דחיית הניסיון לתרץ את התימא
 הלא מה שהקשו (היינו, הגמרא על הסיפא) מקודם הוא יותר טוב דהוי שפיר דבר
 והיפוכו דהקשו על הורתה ולידתה בקדושה מקודם משום דאית לן לאוקמי קרא
 בדדמי דהיינו כמו שהקשו (כלומר, הגמרא ואימא לרבות הורתה ולידתה דקדושה")
 בתחילה דא"כ קשה האיך מקשי הגמ' עכשיו (כלומר, מאחר שהגמרא הקשתה תחילה
 על הסיפא מפני הסברא דאית לן לאוקמי קרא בדדמי, אם כן האיך היא מקשה בכלל
 לאחר מכן על הרישא, והרי צריך לאוקמי קרא בדדמי) וצריך אתה לומר וי"ל דכאן
 דגלי קרא לאו דוקא וכו' א"כ היה ה"א (= הוה אמינא) דגרבה אפילו לידתה שלא
 בקדושה ואם כן אם יש סברא להקשות על לידתה שלא בקדושה כמו שהקשו באמת
 (כלומר, עכשיו) ה"ל (= הוה ליה) להקשות על רישא דמתני' והו מה שני"ל בדיבור זה".
 המבנה של דיבור התוספות הוא אפוא זה: (א) תימא. (והקושיא היא מבחוץ);
 (ב) אדרבא... בדדמי (נסיון לתרץ את קושיית תימא); (ג) וי"ל... בקדושה (דחיית נסיון
 התירוץ. כתוצאה מכך התימא נשארת בלי תירוצו ובהתאם לכלל הקבוע). סכימה זו
 היא הסכימה של דרך א' שבסוגיות התלמוד, אלא שבדרך א' הקושיא היא מבפנים
 והתירוצו הוא מבחוץ, וה"וי"ל דוחה את התירוצו שמבחוץ, וכאן התימא הוא מבחוץ
 והניסיון לתרץ הוא מבפנים. ור' בסיגנון דומה מה שכתב בסוגיות התלמוד סוגיית כ"ח
 לתרץ דברי התוספות במסכת ר"ה כ"ב ע"ב.

²⁴² ר' מה שכתב לנדה דף ד' ע"ב תוד"ה כל אשה. ור' דוגמאות אחרות לכתובות ל"ה
 ע"ב תוד"ה מתני'; ל"ה ט' ע"ב תוד"ה ור' ישמעאל; ל"ב ב' ע"א ד"ה מתני' שנים.
 מקרים מסובכים יותר הם כשהתוספות משאירים קושיות תימא במקום אחד בלי תירוצו
 ובמקום אחר הם מתרצים. או שבמקום אחד מובאת הקושיא בלשון תימא ובמקום אחר
 בלשון ואת. בעלי הפלפול אינם "גרתעים" גם ממקרים אלה ומיישבים אותם בהתאם
 לכלל. ר' דוגמאות בעלה דיונה לסנהדרין דף כ"ו ע"ב תוד"ה החשוד; לרף ע"ט ע"א
 תוד"ה ומפקא ולשבועות דף י"ט ע"א ד"ה הרי. ור' גם חבורי לקוטים לפסחים דף
 כ"ח עמ' א' (כ"ב ע"א מן הספר).

²⁴³ להקשות על וי"ל שבה אחר תימא.

התימה במקומה עומדת והתירץ²⁴⁴ הוא על קושייא הא' שמבחוץ²⁴⁵ וכשהוא אומר תימא באל' הוא בלשון ואם תאמר כי התימא בא' פירושו לשון אמירה²⁴⁶. והנה את ההבדל שבין תימה בה"א לתימא באל"ף לא מצאתי בשום מקום אחר²⁴⁷. אדרבא בכל הספרים המובאים לעיל הכתיב הוא תמיד תימא. אבל ההבדל שבין "תימא" לבין "ותימא" היה ידוע לבעל חיבורי לקוטים²⁴⁸ וגם לבעל פרחי שושנים²⁴⁹.

קיצור וסתירה. בחי' מהר"ם שי"ף לגיטין דף ד' ע"ב ד"ה דהא בהדיא, נאמר: "...ואין להקשות ס"ס כיון דבהדיא קתני סיפא א"צ א"כ דוקיא דרישא ל"ל. ז"א דה"א סיפא באותו מדינה וכדלעיל. וא"כ קשה קיצור דילמא האי גופא הכרח דרש"י לפרש אי מההיא דוקיא דרישא משום דרישא איצטריך ממדינה למדינה". על המלה "קיצור" מעיר המהדיר²⁵⁰ וז"ל: "תיבת קיצור אינו ידוע מה מובנה כאן. ואפשר שצ"ל בקיצור"²⁵¹. אולם, אף לאחר התיקון עדיין הדברים עמומים. ומתמיה הדבר שהרב המהדיר שהגה הרבה בחידושיו של רבינו המהר"ם שי"ף והאירה בטוב טעם ודעת לא שם לבו ש"קיצור" הוא מונח טכני לציון קושייא מסוג ידוע. ואכן מונח זה מצוי גם בפיהם של חכמים אחרים מלאחר תקופת המהר"ם שי"ף בסמוך²⁵², והוא היה ידוע בעולם הישיבות.

²⁴⁴ והתירץ ר' לעיל הע' 233.

²⁴⁵ זהו ממש דרך ב' כפי שהובא לעיל. ואעפ"י שאין לצפות לעיקביות מוחלטת בספר "סוגיות התלמוד", מסתבר שכוונתו לומר שבמקרה זה ודאי שכך הוא המצב והיישוב. ²⁴⁶ סוגיא כ"ח.

²⁴⁷ הכתיב בכל הספרים הנ"ל הוא כמעט תמיד תימא. ומעניין שאף המקום שמביא בעל "סוגיות התלמוד" מתוספות ר"ה ששם נמצא תימא בלי וי"ו, בדפוסים שלנו הוא תימא.

²⁴⁸ לב"ב דף מ"א ע"א ד"ה רב כהנא (ל"ה ע"ב מן הספר): "יש לדקדק בדבריהם ותימא למה נקטו ותימא בו"ו (ר' שם ע"ב תוד"ה אתא) אלא ע"כ צ"ל דהוקשה להם תימא אחריתי וקשה מאי קושיא אחריתי קשה להו ואם קשה להם עוד קושיא אחריתי אמאי לא הקשו בפירוש קושייתם ונראה דקשיא להו עוד תימא אחריתי... ודא הוי תימא אחריתי ורמזו על תימא זו בו"ו של ותימ'... א"כ תימא זו שנרמז בו"ו הוא תימא קיימת לכך מוכרחים תוס' להקשות תימא זו ולתרץ אותו כדי שיהא תימא שנרמז בו"ו תימא קיימת" א"כ הוא מתרצו בדרך ג'. ור' גם לסנהדרין דף ל"ג ד"ה השתא (ור' גם בהקדמתו, ב' ע"ב).

²⁴⁹ ר' לכתובות דף ל"ו ע"א תוד"ה ואם איתא: "דכבר ידוע דלשון ותימא קאי בו"ו מוסף", ור' עוד לפסחים דף מ"ו ע"א ד"ה כיצד. ודוגמאות אחרות לר"ה ט' ע"א תוד"ה ור' ישמעאל; לב"ב ב' ע"א ולנדה דף ב' ע"ב תוד"ה כל אשה.

²⁵⁰ הוא החכם הרש"ש שלזינגר ז"ל (ירושלים תשכ"ג).

²⁵¹ ר' הוצאתו עמ' 26 והע' 272, וע"פ הוצאתו זו הנני מעתיק.

²⁵² ר' עוד בחי' מהר"ם שי"ף לגיטין דף כ"ה ע"א לתוד"ה שני: "א"כ קיצור" (וגם כאן העיר המהדיר "הלשון לקי" ע"ש. אולם גם כאן צ"ל: "א"כ קיצור"); לכתובות דף ל"ו

בתוך תאור סדר הלימוד שהיה נהוג בישיבות פולין בימיו מספר ר' נתן נטע הנוכח כך: "ואחר שאמר כל החידושים אמר הר"י חילוק, דהיינו שמקשה בגמרא או ברש"י או בתוספות שדבריהם סותרים זה את זה, ומקשה קיצורים או סתירות בגפ"ת ומתרחץ אותם. והתירוצים גם כן סותרים זה את זה ואמר על קושיא אחת תירוצ שני וכדומה לזה עד שההלכה עומדת על בוריה".²⁵³ מן התאור הזה יוצא ברור ש"קיצורים או סתירות" אינו לשונו של בעל יון מצולה להסבר עניין הפלפול, אלא שהן מלים שהושמעו ע"י ראש הישיבה בתוך חילוקו – ממש כמו אצל מהר"ם שי"ף "וא"כ קשה קיצור". כלומר, יש כאן שם תואר לסוג ידוע של קושיא. על מובנו של ה"קיצור" אנו יכולים לעמוד מתוך דברי מהר"ם שי"ף עצמו. בחידושו לביצה, דף ח' ע"ב ד"ה בגמרא, הוא כותב: "א"ל²⁵⁴ קיצור בתירוצ זה ל"ל²⁵⁵ התרת חלבו כיון דע"כ צ"ל ביו"ט מספיק מי אמרי' לי' טרח וכסי וכן פירש"י בתני ר' זירא בסמוך". הדברים עולים על המימרא של רמי בריה דרב ייבא שאמר שם: "כוי היינו טעמא דלא מכסינן גזירה משום התרת חלבו". על טעם זה שואלת הגמרא: "אי הכי אפי' בחול נמי" (לא יכסה גזירה שמא יתירו את חלבו); והגמרא מתרצת: "בחול²⁵⁶ מספקא אמרי ליה רבנן זיל טרח וכסי ביום טוב אי מספקא מי אמרי ליה רבנן זיל טרח וכסי" (כוי שהיא ספק חיה ספק בהמה, יודעים שחכמים אומרים לו לכסות בחול מפני הספק. אבל ביום טוב אלמלא שהיה ודאי חיה לא היו חכמים אומרים לו לטרוח ולכסות ועל כן ביו"ט אסור לכסות). נמצא לפי זה שדברי רמי בריה דרב ייבא בשלמותם הם כך "כוי היינו טעמא דלא מכסינן גזירה משום התרת חלבו דביום טוב אי מספקא מי אמרי ליה רבנן זיל טרח וכסי". ועל זה קשה למה לא קיצר את דבריו והיה די לו לרמי לומר שביום טוב אין אומרים לו כסי מספקא משום טירחא. והנה רש"י פירש באמת כך להלן בד"ה לא כוי.²⁵⁷

מענה יכולים אנו להבין את דברי מהר"ם שי"ף בגיטין הנ"ל. התוספות מבארים שם את טעמו של רש"י שפירש שדברי הגמרא "אי מההיא..." עולים על הדיוק של הרישא "ממדינה למדינה במדינת הים", שהרי על הסיפא "המביא גט בארץ ישראל אינו צריך" אי אפשר לומר "אבל לכתחילה לא".

ע"ב תוד"ה משום דמעיד: "א"כ יש לך קיצור"; לדף פ"א ע"א תוד"ה מגרשה; לבי"מ דף ל"ט ע"ב ד"ה ודאי ועוד. קושיית הקיצור היא מכשיר גדול בידי בעל עלה דיונה לניתוח הסוגיא, ר' למשל לסנהדרין ג' ע"ב ד"ה ואלא; ד"ה אלא הא; לדף ה' ע"ב ד"ה יורה; לדף ו' ע"א ד"ה היינו; ד"ה לא; ד"ה מאי ועוד הרבה.

²⁵³ ר' לעיל הע' 33.

²⁵⁴ אין להקשות.

²⁵⁵ למה לי.

²⁵⁶ "אי נמי" נוסף בדפוסים ע"פ רש"י.

²⁵⁷ ר' מהר"ם מלובלין שם ד"ה תני ושער המלך הלכות יום טוב פ"ג ה"ב.

מפני שאינו צריך לכתחילה משמע. על זה אומר מהר"ם שי"ף: "ואין להקשות...". כלומר, אם מן הסיפא נשמע בבירור שגם לכתחילה אינו צריך, א"כ דיוקא דרישא למה לי? על זה מתרץ מהר"ם שי"ף: "ז"א דה"א²⁵⁸ סיפא באותה מדינה". כלומר, אלמלא הרישא היינו מפרשים את הסיפא "המביא גט בארץ ישראל אינו צריך" באותה מדינה, אבל ממדינה למדינה צריך. מה שאין כן עכשיו, שמאחר שנשנית הרישא היא מגלה על הסיפא שממדינה למדינה עסיקין. נמצא שתירוץ התוספות בשלמותו הוא כך "דהא בהדיא קתני אין צריך דמשמע לכתחילה ומסיפא ליכא למשמע מינה דהוה אמינא סיפא באותה מדינה". על זה מקשה מהר"ם שי"ף "א"כ קיצור". כלומר, די היה להם לתוספות לפרש טעמו של רש"י ולומר, שהדיוק הוא מן הרישא כדי ללמדנו שממדינה למדינה עסיקין בכל המשנה, דבר שאי אפשר ללמדו מן הסיפא.²⁵⁹ וכיוצא בזה הוא מה שכתב בחידושי גיטין לדף ל"ה ע"א לתוד"ה ונודרת וז"ל: "והאר"י לא מיייתי קצרה מר"י שרצה להביא ראיה מנדר אנדר... דבל"ז א"ש²⁶⁰ החילוק בין נדר לשבועה". רצונו לומר, למה הביאו התוס' ראיה מקונם עיני וכו' והרי היו יכולים לקצר ולהביא ראיה מר' יוחנן עצמו. וע"ז הוא מתרץ, מפני שרצו להביא ראיה מנדר על נדר. וזה שהם מסיימים אח"כ ששבועת הבאי אינה אלא מדרבנן, שבלא זאת, כלומר, אילו היתה שבועת הבאי אסורה מדאורייתא, הרי שבאמת מוכח שיש חילוק בין שבועה לנדר. ע"י הסבר זה "קשר" מהר"ם שי"ף את כל חלקי הדיבור. במשמעות יותר חופשית מופיע מונח ה"קיצור" בספר עלה דיונה. כדי להמחיש משמעות זו נביא כאן דוגמאות אחדות מדבריו. לדף כ"ט ע"א בסנהדרין, ד"ה מאי הוא כותב וז"ל: "מאי הוה ליה למימר דברי הרב וכו' לכאורה הוא קיצור לעיל מיד שאמר אין טוענין למסית הוה ליה להקשות מאי הוה ליה למימר". מובנה של הקושייתא הוא זה: לאחר שהביאה הגמרא ברייתא המכילה את הבבא "ואין טוענין למסית" נושאת ונותנת הגמרא בהבדל שבין מסית לשאר דיני נפשות, והיא מביאה את דברי רבי שמלאי "הרבה טענות היה לו לנחש לטעון...", ועכשיו שואלת הגמרא "מאי הוה ליה למימר". קושיית ה"קיצור" היא, למה אין הגמרא שואלת "מאי הוה ליה למימר" מיד

²⁵⁸ זה אינו דהוה אמינא.

²⁵⁹ מבחינה מהותית דומה קושייתו לאוישברנר (ר' לעיל עמ' לד), אלא שבאוישברנר הקושייתא נוגעת להבאה ממקום אחר, של משנה או ברייתא או מימרא. קושיית הקיצור דנה במ"מ המקומי והמקורי.

²⁶⁰ דבלא זאת אתי שפיר. ומצינו כמה פעמים בחי' מהר"ם שי"ף קושיית קיצור בסיעון הוה. ר' למשל לגיטין ל"ז ע"ב ד"ה ובקצרה; שם ל"ח ע"א ד"ה לא; מ"ז ע"א ד"ה שכבר; לדף צ' ע"א ד"ה קשה ועוד. וכן גם בחי' ר' יהושע העשיל לב"ק דף ו' ע"א תוד"ה ה"ג.

לאחר הברייתא ולפני שהקשתה "מאי שנא מסית"²⁶¹ כיוצא בו לסנהדרין דף כ"ה ע"ב ד"ה ה"נ מסתברא: "לכאורה קשה שהאי ה"נ מסתברא היה להביא מיד על אמר רבא אחד רועה וכו'". כלומר למה הפסיקה הגמרא בין דברי רבא ל"ה"נ מסתברא" במו"מ "ומי אמר רבא הכי...". היה לה לגמרא לומר מיד "ה"נ מסתברא". בעל עלה דיונה מתרץ שבלי המו"מ של "ומי אמר רבא הכי..." באמת אי אפשר היה לומר ה"נ מסתברא.²⁶² אולם כל זה נוח לפי פירוש רש"י אבל לא לפי התוספות. ובעל עלה דיונה מסיים "וא"כ קשה על ה"נ מסתברא שהוא קיצור". ועוד דוגמא אחת שבה אין אלא המונח הטכני בלבד. לסנהדרין דף כ"ז ע"ב ד"ה והכתי' הוא כותב וז"ל: "והכתי' וכשלו איש באחיו וכו' לכאורה הוא קיצור ול"נ בל"ז לא ה"י...". כלומר, למה הפסיקה הגמרא בשאלת "ובנים בעוון אבות לא" וכו' היה לה לגמרא להקשות מיד "והכתיב וכשלו". וגוסס התירוצו הוא שוב — בלי הפיסקא המפסקת אי אפשר היה להקשות.

בניגוד לקושיית ה"קיצור" של מהר"ם שי"ף, שהיא מושרשת בקרקע המחשבה התלמודית שאין להאריך במקום שאפשר לקצר, ובייחוד במקרה שהאריכות אינה הולמת את הכוונה האמיתית של האומר, הרי קושיית ה"קיצור" לפי גוסס בעל עלה דיונה מבוססת על ההנחה שכל חלקי הוויכוח ושלבי המשא ומתן התלמודי מסודרים בסוגיית בהתאם לחוק הגיוני פנימי של מוקדם ומאוחר, וכל שינוי בסדר זה יביא בעקבותיו לידי קילקול מהלך הדיון.²⁶³ אעפ"י כן נראה שאין הרחבה זו של קושיית ה"קיצור" חידוש של בעל עלה דיונה, שהרי גם ר' יעקב שור בעל פילפלא חריפתא וגם בעל חיבורי ליקוטים משתמשים בו במובן זה,²⁶⁴ וכנראה גם ר' יהושע העשיל.²⁶⁵

²⁶¹ מובן שכל הקושייא אינה אלא לשם החידוד, והמעין בתירוץ יבין יפה למה נתכוון ר' אפרים לוגטשיין באומרו: "...שמו שמים על זאת שרב זקן ויושב בישיבה ישנה הידוע לו ולאחרים כי יאמר חדשות אני מגיד וכך הוא פשט הגמרא והוא בעצמו יודע שאין הפשט כן" (סוף עמוד התורה, דפוס פראג שצ"ח י"ב ע"א). ובאמת אין קושיית הגמרא אלא על ר' שמלאי, שאמר: הרבה טענות היה לו לנחש. אבל על מסית לא נאמר אלא, שאפילו אם יש לו טענות ואינו טוען אין טוענים לו (וכך פירשו גם התוספות). קושייתם אינה אלא שכל מסית יכול לפטור עצמו בטענת הנחש שהיה יכול לטעון) והוא יכול לטעון שוגג הייתי וכדומה.

²⁶² ר' ביקורתו הקשה של ר' שמואל הלוי על ר' שלום שכנא שפילפל בדרך דומה (בסני הנ"ל בהע' 76, ע' תקל"ד).

²⁶³ לפעמים נר' כאילו, שכובד המשקל של קושיית הקיצור היא בעובדה שהקושייא האחרונה של הגמרא היא יותר יסודית ואילו המו"מ המפסיק הוא צדדי במקצת. אבל בדיקת מספר יותר גדול של דוגמאות מוכיח שאין עיקרון זה קובע; ועי' גם בחבורי לקוטים לפסחים כ"ח ע"א (דף כ"א ע"ב מן הספר).

²⁶⁴ ר' להלן.

²⁶⁵ ר' בחי' לב"ק ג' ע"א תוד"ה לא עשר (דפוס אופיבאך תפ"ג דף י"א ע"א מן

יתר על כן כעין קושיית ה"קיצור" בגוסס זה אנו מוצאים כבר בחי' כתובות שבמהררי נמרים לדף י"ג ע"א: "מיתבי ראוה מדברת ²⁶⁶ וכו' יש להקשות שכשאמר למעלה רב אשי ²⁶⁷ אמר נבעלה בשם ²⁶⁸ היה ראוי לומר מתיבי ועוד אעפ"י שלא הקשה בשם ²⁶⁸ היה ראוי להקשות לדברי המכשיר בה למה הפסיק בזערי ואחר כך חזר לרב אשי ²⁶⁷ ... וי"ל לפי שאמר זערי ... וזו קשר מתיבי עם זערי..." ²⁶⁹

למרות שהתירוץ לקושיית ה"קיצור" דומה לתירוץ על האוישברנגר וקושיית "בל"ז, ולרוב גם הוא פותח במלים בלא זאת, הרי הקושיות נבדלות בעניינן, קושיית "בל"ז נוגעת למקומות שבהם יש היכר פנימי וענייני בסוגיית שהחוליות קשורות. במקרה של קושיית ה"קיצור" אין לא רמז פנימי ולא רמז חיצוני לקשר והתפתחות עניינית. ²⁷⁰ מטרת הקושייה — כך נראה — היא רק להראות שהסדר שבו סודרו חלקי הסוגיית אין לשנותו.

אף ה"סתירה" ²⁷¹ היא מונח טכני, שיש לו משמעות מיוחדת בדיאלקטיקה של ה"פלפול". מאחר שכבר עמדנו על טבעו ואופיו המיוחדים של ה"פלפול" ודבקו הקפדנית בעיון המקומי, נוכל בנקל להגדיר משמעות זו. "סתירה" אינה גילוי אי-התאמה בין שתי סוגיות שונות ממקומות שונים בתלמוד, כדרך שהדבר נעשה בפלפול ההשוואתי של התוספות ושאר הראשונים, אלא הוכחה של חוסר עיקביות פנימית בסוגיית המקומית עצמה. היינו שכבותיה השונות של הסוגייה ושלבי המשא ומתן שלה יש בהם סתירה וניגוד. ²⁷² תהליך ההוכחה מבוסס על דרכי העיון המיוחדים של ה"פלפול" וביחוד על הניתוח של ממה נפשך ²⁷³

הספר): "אך קשה דעל משנ' דקתני והבור מיד הל"ל אלימא אב עשרה כו". וכן בפרחי שושנים לב"ב ב' ע"א: "ואומר דקשה קושיית העולם דמקשה והא זה וזה קתני למה לא הקשה הגמ' קושיא זו קוד' רבנאי".

²⁶⁶ צ"ל שנכנסה. ר' סוף ע"א.

²⁶⁷ לפנינו אסי.

²⁶⁸ כלומר, שם.

²⁶⁹ מהררי נמרים דף כ"א ע"ב מן הספר.

²⁷⁰ יש להעיר שבאחד מספרי הליקוט המאוחרים של תקופת הפלפול (פלפולא חריפתא, ליקט ר' יואל בר' אסף, ואלקווא ת"צ) יש בילבול בעניין זה. על קושיית הגמרא במגילה ג' ע"א: "מאי שנא אדאורייתא דלא אודעוה" וכו' הוא מביא: "קשה בל"ז הל' להקשות מ"ש אדאורייתא" וכו', ובאמת זאת היא קושיית קיצור.

²⁷¹ ר' לעיל עמ' [מו].

²⁷² ר' למשל חבורי לקוטים לב"ב דף ע"א ע"ב תוד"ה לימא, לסנהדרין דף ג' ע"ב תוד"ה מוקי.

²⁷³ מ"ש לעיל הע' 151. דוגמא מאלפת לכך אנו מוצאים בחי' מהר"ם ש"ף לכתובות ל"ו ע"ב תוד"ה משום, וביחוד בפילפולא חריפתא של ר' יעקב שור לסנהדרין שהיא מקשה "קיצור" אפילו על פלפולו שלו עצמו כדרך שמקשים "בל"ז במהלך ה"חילוק" (ר' לעיל עמ' [כט]). ר' פילפולא חריפתא לסנהדרין דף ב' ע"ב ד"ה אטו; ג' ע"ב ד"ה ורבי; י"ט ע"ב ד"ה ור"י בן קרחא; ל"ב ע"א רש"י ד"ה הכל; שם ע"ב ד"ה

ועל כרחק.²⁷⁴ במסגרת ה"חילוק" כמובן שהאפשרויות ל"הוכחת" קיומן של "סתירות" הן מרובות ביותר, שהרי אפשר להראות שהנחה או תירוץ על קושייה או מערכת קושיות אחת מביא לידי סתירה עם הנחה או תירוץ לקושייה או מערכת קושיות אחרת בסוגייה. מאחר שה"קיצור" אינו קשור למבנה מיוחד של הסוגייה, כדרך ששאר דרכי הפלפול קשורים לו, מובן מאליו שה"קיצור" נעשה לאחד מכלי הפלפול השכיחים ביותר שבעלי תריסין נזקקו לו. ואמנם כפי שאנו למדים מתאורו של בעל יון מצולה²⁷⁵ תפסו ה"קיצור" וה"סתירה" מקום עיקרי במבנה ה"חילוק" ובהצעתו בישיבה. מובן מאליו ש"חילוק" שהביא לידי קושיות "קיצור" ו"סתירה" כאחד היה משובח ביותר והגיע לשיא החידוד, בספר פילפלא חריפתא של ר' יעקב שור אנו מוצאים פעמיים הישג "פלפולי" שכזה והדבר מוצהר באופן חגיגי "ויש כאן קיצור וסתירה".²⁷⁶

יא

הקירבה שבין שתי מערכות הלימוד, האשכנזית והספרדית, שהיא מתגלה הן באופיין הכללי – עיון מקומי מכסימלי²⁷⁷ שהוא מתחלק לשני סוגים ראשיים, פלפול וחילוק; והן בפרטים – דרכי העיון וכלליו ותכסיסי הפלפול השונים; יחד עם השוויון בדרכי הביצוע והסביבה – תפקידו של ראש הישיבה, לימוד בצוותא ופלפול חברים וחשיבותה של הישיבה, יחד עם הנטייה לשמור על פלפול הישיבה, כלומר את החילוקים, כתורה שבע"פ²⁷⁸ – כל אלו מעידים ששתי מערכות אלו נובעות ממקור אחד. מאחר שלעניין ה"סברא מבחוק", שהיא חופסת את המקום המרכזי ביותר במסכת הפלפול של שני המרכזים, הוכח הדבר שמקורה אשכנזי,²⁷⁹ מסתבר אף לומר שגם שאר חלקי המסכת של הפלפול הספרדי מקורם באשכנז. ואמנם, באשכנז וצרפת, שבהן שלטה מסורת הפרשנות האינדוקטיבית הדבקה בחלקיקי הסוגייה ומיוסדת על בחינת פריטיה, ושבהן כבר היו הפלפול והעיון מקצועות גדולים בתורה, עומדים ברשות

רב אשי; ל"ג ע"א ד"ה רב חסדא; מ' ע"ב ד"ה בשלמא; נ"ב ע"א ד"ה ורבי; ס' ע"ב ד"ה אמר ממר; ע"ז ע"א ד"ה אזהרה.

²⁷⁴ לדוגמא, חבורי לקוטים לעירובין דף ה' ע"ב; לדף י"ז ע"ב, וכיחוד לפסחים דף כ"ח ע"א וסוטה דף ב' ע"א. וע"ע לב"ב ג"ב (בטעות נדפס ג"ג) ע"ב ולסנהדרין דף ג' ע"ב.

²⁷⁵ "ומקשה קיצורים או סתירות" (לעיל עמ' [מו]).

²⁷⁶ ר' לדף י"ב ע"ב ד"ה אמר מר; ולדף מ"ח ע"ב ד"ה ת"ש. וע"ע נספח ד.

²⁷⁷ ר' מ"ש בספונות כרך ז' עמ' פ"ה ואילך.

²⁷⁸ ר' מ"ש בספונות הנ"ל עמ' פ"ד, חילוקים מישיבות ספרד כמעט שלא

הגיעו, ר' שם עמ' צ"ה.

²⁷⁹ ר' לעיל עמ' [כה].

עצמם עוד מימי התוספות, בהן היה ה"פלפול" התפתחות הגיונית וטבעית. מה שאין כן בספרד שבה היתה הנטייה לפסקנות – חזקה, והפרשנות המקובלת בה היתה דידוקטיבית בעיקרה.²⁸⁰ מסתבר אפוא שכשם שבשהשפעת התוספות הצרפתיות נולדה בספרד ספרות החידושים כך נולד בה ה"פלפול" בהשפעת מהגרים אשכנזים שהביאו עמם את גימוסי הלימוד של ארץ מוצאם.²⁸¹

²⁸⁰ ר' "רש"י" לרא"ם ליפשיץ בפרק המיתודא הפרשנית.

²⁸¹ על הרושם המיוחד שעשה דרך הלימוד של התלמידים הבאים מצרפת ואשכנז לספרד אנו למדים מדברי הריב"ש בשו"ת שלו סי' שע"ה ושע"ו (ר' מ"ש הרב גריונשפאן בע"י ובריואר בע' רנ"ג). ר' ישועה הלוי בעל הליכות עולם, שהשפיע על כל חכמי הפלפול מן המאה הטי"ז ואילך, קיבל תורה מפי רב אשכנזי (ר' לעיל הע' 192), ובמקום אחד הוא כותב בפירושו: "וכפירוש הראשון הוא שיטת רוב האשכנזים" (הוצ' צילום של הליכות עולם עם כללי ר"י קארו ויבין שמועה לר"ש אלנאזי, ירושלים תש"ך דף ו' ע"ב). ממנו שאב בכללי שמואל דף ט"ו ע"ג, וממנו העתיק את הדברים ר"י קארו בכללי הגמרא שלו (בהליכות עולם שם). ועי' עוד לעיל הע' 59, 169, 196. על הרושם הגדול שעשה דרך לימודם של האשכנזים על חכם אחר מאפריקה הצפונית במאה הי"ז אנו למדים מדברי בעל קרבן אהרן על תורת כהנים, שכתב בסוף ספרו: "הנה נא הוולתי לדבר ולהשמיע... הטורה והיגיעה... עד שבאתי לתשלום הביאור הזה לכל יאשימוני המעיני' בו באומרים שאני אמרתי לבאר הספר הזה וגם הארכתני בביאור סוגי' הגמרא והור'י אביי ורבא... ולזה אומר כי אל-להים יודע כי כאשר העיר ה' את לבבי... לבאר ה' הזה... הנה אז לא גמרתי בשכלי וולתי לבא' פשט הבריות... וכאשר גמרתי לעשות עשיתי... במהדורה א' וגם בב' בהיותי בארץ מולדתי ארץ מערב מדינת פאס יע"ה וכאשר גור עלי ה' ית' והעיר את לבי לבא לעיר ויניציאה להדפיס הספרים אשר חיברתי... וראיתי דרב העיון בה ובכל גליל' המזרח סאלוניקי עיר ואם ביש' ים החכמה וקושטנדינה ושאר המדינות... וגם דרך רבני גאוני הארצ' בכל עבר ופינה בהבנ' פניני אמרי התורה ובהבנת עומק מצפוני הגמרא הלא המה ארצות אשכנז אשר לשמע אחז שמענו שמע חכמתם כי רבה וגם ענינו ראו חיבוריהם היקרים המסולאים בפז או אמרתי שרגא בטיהרא מאי מהניא ואיך יראה יתוש אח' בפני חבור' גדולים וגורא' בשטות הגמרא ובעומק החדוד בו ומה יערב להם דברי אלה אם לא אטריח עיוני ושכלי ללכת בעקבותיה'..." (על דברי בעל קרבן אהרן אלו העירני מור' הגר"ש ליברמן יצ"ו). ר' אהרן לא נתכוון אפוא מתחילה אלא לחבר פירוש לתורת כהנים בסגנונו של בן עירו ר' וידאל הצרפתי, אבל אורית הפלפול והעיון שמצא בארצות המזרח וביחוד חיבורי האשכנזים המריצוהו לחבר פירוש על פי דרך הפלפול. מאחר שספר קרבן אהרן נדפס בוויניציאה בשנת שס"ט קשה לדעת לאיזו "חיבורים... בשיטות הגמרא ובעומק החדוד" הוא מתכוון, ומלשונו נראה שכוונתו לחיבורים של חכמי האשכנזים. אמנם ספר חכמת שלמה נדפס בשנת שמ"ב, כיוצא בכך החלקים הראשונים של ח"י מהרש"א (ר' לעיל הע' 81) וכן ח"י של ר' יוסף דלאקרוט על מס' עירובין נדפסו בש"ס וש"ס, אבל התוארים "גדולים וגוראים" הולמים אף את ספר חכמת שלמה רק בדוחק. שאר חיבורי החידושים הגדולים נדפסו כולם רק לאחר מכן. אולם יש לזכור ששו"ת מהר"ם גלאנטי, שכלל את תוס' גורניש ליבמות, נדפסו בוויניציאה בשנת שס"ח. קרוב לוודאי שבעל קרבן אהרן ראה חלקים נוספים שלא נדפסו אח"כ (ור' לעיל הע' 5), מהררי נמרים נדפס שם בשנ"ט. ואמנם,

החל מן המאה הט"ז ניתן להבחין באופן ברור בורם השפעה בכיוון ההפוך. ספריו של ר' יוסף קארו מעוררים תגובה מעורבת של הערצה והתנגדות, אבל יחד עם זה הם מפנים את עיני חכמי אשכנז ובנותיה אל תורת הספרדים. חיבורים וחכמים ספרדיים מגיעים לאירופה ותורתם ודרכיהם עושים רושם גדול על חכמי אשכנז ופולין.²⁸² ר' חיים ב"ר בצלאל אחיו של מהר"ל מפראג, למד תורה מפיו של החכם הספרדי ר' יצחק והושפע הרבה מדרכי עיונו ולימודו.²⁸³ מהר"ל מפראג השתדל באופן מיוחד לרכוש את חיבוריהם של גדולי הספרדים מבני זמנו וספרייתו הכילה כנראה אוסף עשיר מהם,²⁸⁴ ובוודאי שהכיר גם את ספרי הכללים והמיתודולוגיה הספרדיים.

מסתבר הדבר שתוס' גרוניש כללו חידושים לכל מס' יבמות וגם לשאר מסכתות. כשנו"ג לאחר מכן עם החכם הגיל בפי' דברי בעל קרבן אהרן שהראני, נתברר לי שנתכוונתי לדעתו. יש להוסיף שהדי ההערצה לתורת הפלפול של ישיבות אשכנז כבר נשמעים בין חכמי המזרח בראשית המאה הט"ז. ר"א מורחי כותב: "גם מצאתי קצת הנהגות על הסמ"ג ממהר"ם הלוי... שכל ימיו גדל בישיבות האשכנזים" (שו"ת ר"א מורחי סי' מ"א). וע"ע מ"ש בהע' 21, 44 לגספחות.

²⁸² כלליו של בעל הליכות עולם היו מקובלים בין בעלי הפלפול כהלכה פסוקה, ר' סוגיות התלמוד סוגיא א'. מחבר זה אף העתיק חלקים שלמים מכללי ר' עמנואל הספרדי שנדפסו בספר מהררי נמרים (ר' לעיל הע' 130) ואף ליקט כללים אחרים מספרי הספרדים. תופעה רגילה היא החל מן המאה הט"ז ששאלות בהלכה נשאלות מלפני חכמי הספרדים בארצות המזרח, ור' מ"ש ר"ש אסף במבואו הקצר לתש' ר' שמואל הלוי שנוכרה לעיל (הע' 76).

²⁸³ וכך הוא כותב בהקדמת ספרו אגרת הטיוול: "מורי ורבי הר"ר יצחק ספרדי זצ"ל... אשר גדלני על ברכו ולמדני מקרא בדיוק וגם פירשני על החומש בעיון רב". יש לציין את העובדה שגם ר' חיים וגם מהר"ל מפראג אחיו חיברו ביאורים על פירושו של רש"י לתורה (ועי' גם הקדמת המחבר לבאר מים חיים). לא רחוק אפוא לשער שכמה מן ההשקפות וההצעות לתיקון סדרי הלימוד והחינוך שהוצעו ע"י שני חכמים אלו מושפעות מן הקירבה והיחסים עם חכמים וספרים ממקור ספרדי.

²⁸⁴ בשנת שס"ב הדפיס ר' שמואל בר' אלעזר מאפטא ספר קטן של ליקוטים בשם "חידושי גמרא" והוא כולל חידושים בדרך העיון על מס' כתובות וקידושין (ספר זה אינו אלא חלק קטן מאוסף גדול על הרבה מסכות) מלוקט מתשובות מהר"י אבן לב, מהר"י קארו, מהרשד"ם, דברי ריבון ומהרש"ך. בהקדמה לקובץ (שהיא כולה ספרדית בסיגנונה ובמבנה הדרושי שלה) מספר המאסף: "והנה אסתעיא' מלת' ותנעני המניע הראשון טיטול אחר טיטול שבאתי לחס' תחת כנפי מ"ו אריה דבי עילאי האלוף המופלג בתורה ומפורסם בחסידות מוהר"ר יהודה לואי אב"ד ור"מ דק"ק גיקלשפורג אשר שאבתי מ"ם בששון ממעיין הישועה מאור זיו הדרת תורתו ומצאתי בידו בית מלא ספרים... ושאלות ותשובות אין מספר ולקטתי ובררתי אוכל מתוך אלו התשובות מה שה' [א] מפרש"ם על צד העיון (צ"ל העיון) בדבר הלכה... אמנם אין המלקט אומר זאת בפירוש, אבל מתוכן הדברים בהקדמה על מקור הספרים ומן העובדא שאין הוא מלקט אלא מספרי חכמים ספרדים אנו למדים שספרים אלו תפסו מקום מיוחד בבית מדרשו של מהר"ל, וביחוד ספרו של מהר"י אבן לב (בסוף ההקדמה), כפי שראינו

השפעתם של חיבורי חכמי הספרדים וביחוד של ספרי הכללים שלהם בולטת ביחוד על ר' ישעיה הורוויץ בעל שני לוחות הברית, וחשיבות מכרעת נודעת לאחרונים בעיצוב עמדתו כלפי הפלפול. כפי שכבר הוזכר לעיל²⁸⁵ היה ר' ישעיה אחד משלושת המתנגדים הראשיים לפלפול, אולם למרות התנגדות זו הוא נוקט בעמדה חיובית כלפי רובם של דרכי הפלפול האינדיבידואליות משום ש"דברים כאלה הם בכלל תורת אמת והם גם כן חידוד"²⁸⁶ ואין הוא מזהיר אלא על האופן והדרכים שבהם ראוי להזדקק כדי ליישב את הקושיות הכלולות בפלפולים אלו. עמדה זו בהשוואה לעמדתם של מהר"ל מפראג ור' אפרים לונטשיץ יש בה משום וויתור והתפשרות עם המציאות²⁸⁷ ואין היא מתבארת אלא על ידי השפעת ספרי הכללים של חכמי הספרדים. ואמנם כפי שכבר ראינו למעלה²⁸⁸ נמצאים רוב דרכי הפלפול הכשרים בעיני ר' ישעיה בספרי הכללים ההם. יתר על כן, למרות הוויתור שר' ישעיה עושה לנטייתם של בני דורו לחריפות בזה שהוא מרשה לתרץ בדרכי חידוד אמיתיות, הרי הוא עצמו מעדיף את דרכי התירוצים של חכמי הספרדים והוא ממליץ עליהם כעל הדרך האמיתית.²⁸⁹

השפעה זו על ר' ישעיה הורוויץ בולטת עוד יותר בפרק "תורה שבעל פה" הנמצא קרוב לסוף ספרו הגדול שני לוחות הברית. חכמי האשכנזים לא עסקו כידוע בענייני מתודולוגיה תלמודית כמקצוע מיוחד, ומעולם לא חיברו ספרי כללים לחלמוד. אולם, הפרק "תורה שבעל פה" הג"ל הוא מבחינת התוכן

(לעיל הע' 80) היה הספר מצוי גם אצל מהרש"א. ר' שמואל קאדינובר אף הוא מביא את שו"ת מהרש"ך, דברי ריבות ועוד.

²⁸⁵ ר' לעיל הע' 221.

²⁸⁶ ר' לעיל עמ' [לב].

²⁸⁷ שו"ת פשרה יוצא ברור ממה שכתב בנו ר' שעפטיל בספר ווי העמודים: "ענין לימוד של החלוקים אי לי אם אומר או לי אם לא אומר מאחר שקרית ושנית שהרבה גאוני עולם פיערו פיהם לבלי חק עליהם... גם אדוני אבי ז"ל הפליג לדבר מזה בתורה בע"פ שלו... והפליג על זה אפי' למי שיאמר האמת אמנם אוסר במשהו אם יש דבר שקר בתוכו וא"ת (צ"ל וא"כ) איך יהיה לי פתחון פה לחלוק על דבריהם... אך לאחר שקראתי בתורה בע"פ של א"א (= אדוני אבי) הניח מקצת לתרץ כל ופריך ופרכין ודברים אלה וכאלה (רמז למובא לעיל הע' 221 וע' [מב])... וא"כ היה לי מקום לומר כיון שהותרה מקצתה הותרה כולה... אמנם לא כן עמדי" (פרק ה').

²⁸⁸ ר' ביחוד אויברנער ובל"ז, ע' [לד], [לט].

²⁸⁹ ר' מ"ש הרב וינגרטן עמ' רע"א, רע"ג, ומ"ש לעיל. גם ר' אפרים מלונטשיץ כותב בהתפעלות וברגש של קנאה על המצב שבין חכמי הספרדים: "כי גם עיונו הרוואת שבאותן הארצות שאין לומדים פלפול שקר זה כמו בארץ ישראל ובשאר ארצות העמים ידם בכל החכמות ובכל הפוסקים לפי שיש להם פנאי יותר ואין מבליים בהבל מיניהם". כשעה שבעל של"ה גיבש עמדה מפורטת הסתפק ר"א מלונטשיץ בהדרכה כללית.

וההיקף ספר מיתודולוגי שלם לחלמוד, הראשון מסוגו מפרי עטו של חכם אשכנזי.²⁹⁰ התערורות פתאומיות זו של חכם אשכנזי לחבר ספר כללים מקיף לתלמוד אומרת דרשני, ואין לה הסבר אלא בהשפעת הדוגמא הספרדית והנסיון להתאים את שיטתה לישיבה האשכנזית, וכפי שמעיד גם תוכנו של החיבור הזה. בצד הכללים המצויים בספרי המיתודולוגיה המסורתיים מוקדש חלק חשוב מן החיבור הזה להסברת דרך העיון והפלפול²⁹¹ וכל החומר הנוגע לעניין זה שאוב כולו מספריהם של חכמי ספרד.²⁹² מטרתו ומגמתו של בעל של"ה בחיבורו היתה איפוא להציע לפני בני דורו מיתודה לימודית שיהא בה מצד אחד כדי לספק את הנטייה לחריפות ולחידוד שהיתה מושרשת עמוק בבתי המדרש והישיבות של זמנו, ומצד אחר יהיו בה הכח והחיוניות לשמור את הלימוד מפני ההתדרדרות שאליה הגיע בחוגי בעלי החילוקים. אבני הפינה של מתודה זו נלקחו משיטת הלימוד הספרדית, שלאמתו של דבר לא היתה אלא דרך ה"פלפול" האשכנזי במקורה ובטהרתה.

תחילת לימודם של שלושת גדולי מתנגדי דרך החילוקים, מהר"ל מפראג, ר' אפרים לונגשיץ ור' ישעיה הורוויץ היתה בדרך זו²⁹³ ולא פרישו ממנה אלא מלאחר שגדלו ועמדו על דעתם. גראים הדברים שהמיתודולוגיה התלמודית הספרדית שהגיעה לשיא השפעתה באירופה בסוף המאה הט"ז וראשית המאה הי"ז היא שפקחה את עיניהם לראות נכוחה והיא שהעמידה אותם על דרכה של תורה.

²⁹⁰ אוסף הכללים שבשו"ת חות יאיר סי' צ"ג, וכן התשובה שבשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט הם יוצאים מן הכלל ואף הם אינם שלמים ומקיפים. הנסיון העלוב שנעשה ב"סוגיות התלמוד" הוא מאוחר ואף הוא נעשה בהשפעת הספרדים (ר' לעיל הע' 83 והע' 282).

²⁹¹ ר' מ"ש בספונות כרך ו' עמ' פ"ה, פ"ו והע' 278.

²⁹² ר"י הורוויץ הבליע בפרק זה את כל כללי העיון המצויים בספרי הכללים של ר"י קנפנטון, הליכות עולם, כללי שמואל, שארית יוסף וכללי הגמרא של ר"י קארו.

²⁹³ ר' לעיל ע' [כו] ואילך.

נספח א

פלפול מתנה וממתנה נחליאל

רשימת אביוזריו של הפלפול האשכנזי שמוסר ר' ישעיה הלוי הורוויץ בספרו שני לוחות הברית¹ אינה שלימה. אין אנו מוצאים בה את ה"קצור" ולא את ה"סתירה"². כיוצא בכך לא נזכרה שם קושיית ה"חסרון" ברש"י, שמהר"ל מפראג מזכירה כדבר ידוע: "גם יעשו קושיא בדברי רש"י וקורין אותה חסרון"³. קרוב לוודאי שהיו רגילים בימים ההם דרכי פלפול אחרים שלא שנשתייכו במשך הזמן. ואמנם זכרוננו של אחד מהם נשתמר באחת מתשובותיו של ר' אליהו קפסאלי מקנדיא, וז"ל: "רציתי להוכיח שאפילו לפי דעתם צריכה הנערה גט מספק לפי דעת הר"ם במז"ל והגאונים... ולא מפני שאני ס"ל⁴ הכי אלא רציתי לפקח⁵ חכמי קניא⁶ אף לפי דעתם. וזה הדרך דרך ישר לפני לומדי אשכנז ונקרא אצלם פלפול מתנה וממתנה נחליאל"⁷. תשובה זו של ר"א קפסאלי נוגעת לשאלת קידושיה המפוקפקים של הנערה אלונה בת החכם ר' יוסף הלוי מירושלים⁸ שנערכו בקנדיא — שאלה שעוררה

¹ ר' לעיל עמ' [לב].

² ר' לעיל עמ' [מה] ואילך. יתכן אמנם ששני סוגים אלו של פלפול נתחדשו בתקופה מאוחרת ולא היו ידועים לבעל של"ה. אבל, אין הדבר מסתבר שהרי גם מהר"ם שיף וגם בעל יין מצולה מזכירים אותם כמונחים ידועים ומפורסמים. ור"גם לעיל עמ' [כו].
³ בס' דרך חיים לפרקי אבות פרק ו' (בסוף מש' מ"ח דברים, טיבה של קושיה זו יתבאר במ"א, ר' לעיל הע' 141). מהר"ל מסיים שם: "חסרונם ומומם בם אוי לאזנים שכך שומעות", ובודאי משום כך לא הזכירה בעל של"ה. לדברי מהר"ל אלו רומז ר' שעפטיל בנו של מחבר של"ה: "קבלה בידינו מי שאומר יש חסרון ברש"י יש חסרון במח" (זו העמודים, עמוד התורה פ"ה).

⁴ סבירא לי.

⁵ צ"ל לקפח.

⁶ קנדיא.

⁷ שו"ת זקן אהרן לר' אליהו הלוי סי' ג' (קוש' שנת פתחו, דף ט' ע"א). יש לציין שגם בספר סוגיות התלמוד אנו מוצאים "סוגיא" הנקראת על שם פסוק. סוגיא ז' מוסברת כך: "סוגיא זאת נקרא בפי החכמים המפלפלי' בחכמה ויקרא ויקרא כי שם שייך ג"כ הסוגיא גבי יעקב נאמר ויקרא שמו וגבי עשו כתיב ויקראו שמו עשו". טעם השם לפלפול דילן אינו ברור.

⁸ ראה זקן אהרן ראש סי' ב'.

בשעתה הדים רחבים, ורבים מגדולי הדור נשאלו לחוות את דעתם עליה. ר"א קפסאלי כתב בענין זה שני פסקים, שמהם הגיע לידינו רק אחד – התשובה הנ"ל, ובה בא להשיב על פסקו של ר' אליהו הלוי להתיר את הנערה בלי גט. למרות העדרה של תשובת ר"א קפסאלי הראשונה יש היכולת בידינו לחשוף את עיקרי הדברים שהעלה בה, מתוך הויכוח שבינו לבין ר"א הלוי ומתוך הרמזים והמור"מ שבתשובותיהם של שאר המשתתפים בדיון בשאלה זו.¹

* ר' שו"ת זקן אהרן סי' ב-ד. ומ"ש הר"ש אסף בקרית ספר שנה י"א עמ' 396 ותרביץ שנה ה' עמ' 224 (= מקורות ומחקרים עמ' 252). בשו"ת זקן אהרן נבבלב סדר הסימנים, וברור הדבר שתשובת ר"א קפסאלי שבסי' ג' שם עונה על תש' ר"א הלוי שבסי' ד' שם, ואף גם על זו שבסי' ב'. סדר התשובות הוא כך, סי' ב' נכתב כחשובה לשאלת חכמי העיר וקרובי הנערה. לאחר שכתב ר"א הלוי תשובה זו הגיעה אליו תש' ר' מנחם דלמדגו ותש' ר' אברהם בן נחמיה (ר' ריש סי' ד' וצ"ל נחמיהש), ולאחר מיכן אף פסקו הראשון של ר"א קפסאלי. או כתב ר"א הלוי את תש' השניה (סי' ד' לפנינו) ור"א קפסאלי ענה לו בתשובה שבסי' ג'. בשו"ת חלק אהע"ז לר"י קארו נשמרו שלוש תשובות בענין זה (דיני קידושין סי' י'). הראשונה היא לר' יהודה חן לבית שאלתיאל (משפחת חכמים שיצאו לה מונטון בקנדיא, ר' גם זקן אהרן סי' ו', דף ט"ו ע"א. דברי ר"ש אסף על מקומו של חכם זה צריכים תיקון). השניה היא לר' אברהם בן נחמיהש, והיא היא כנראה התשובה שאליה רומז ר"א הלוי. ר' אברהם בן נחמיהש היה מגולי ספרד (ר' גירונדי, תולדות גדולי ישראל וכו', אות א' סי' צ"ג וקריית ספר שנה ב' עמ' 113). בזמן המאורע של אלונה ישב בקנדיא והיה מחכמי העיר, שכן מספר ר"א קפסאלי (זקן אהרן דף ט' ע"א): "דע כי תכף שאירע הדבר בקניאה שלחוהו אצל האלוף מהר"ר מנחם ז"ל ובידי... וכאשר הסכים הרב הנ"ל שאסורה גם אני בענין כונתי דעתו. הוסכם שלא נודיע דעתנו בהחלט עד חדשים ה'... ובתוך זה הזמן בא החכם כהר' אברהם בן נחמיל (צ"ל נחמיה) ז"ל אלי ולקח העדות (צ"ל העדות) מידי ואסרה ונתן הפסק ביד המקדש. ומפני זה נודע פסקו טרם פסקו הגם כי קדמונהו וכאשר נודע לי הדבר כעסתי והיטב חרה לי כי אמרתי עתה כראותו המקדש שקדושו ודאין יתנשא... ולא יתיר הנערה מעולם. ודברתי עם החכם ז"ל בכל אשר עם לבבי כי היה אהובי נאמן וכאחי ממש", ואמנם בעל כנסת הגדולה מזכיר את תשובות ר' אברהם בן נחמיהש כ"י תמדי בצוות אחד עם תשובות ר"א קפסאלי, ר' למשל כנה"ג חא"ח הגהות ב"י סי' רס"א, שם שם סי' רס"ג, שם הגהות טור סי' שמ"ב. לימי ישיבתו בקנדיא שייך בוודאי גם פסקו בענין "האשה שנחשדה עם מאיר", שמוכיר ר"א הלוי בזקן אהרן סי' קנ"א (צורר הדרושים שמתחיל שם בסי' קמ"ח נשלח כנראה לר"א קפסאלי, שהרי בסי' קנ"א, שם, הוא כותב: "אך לזה נפלאתי אשר אלה החכמים דבריהם יקירים אצלך ודבר ה' בפיהם אמת (ממש כמליצתו של ר"א קפסאלי בתש' לר"א הלוי, המצוטטת להלן בפנים) ואתה מתפאר וחביבים עליך דבריה' וכן ראוי על אסרם את מאיר והאשה החשודה למה לא תקיים ג"כ מה שפסקו על קדושי אלונה ששמו כחרס הנשבר ואין בהם בית מיוחד". בקדושי אלונה היה ר"א קפסאלי מחמיר וחכמי קנדיא מקילים, אולם בענין האשה החשודה עם מאיר נסמך ר"א קפסאלי על חכמי קנדיא שהחמירו כנגד דעתו של ר"א הלוי. שאלה זו נידונה באריכות גם בסי' ה' ו' בזקן אהרן). חוץ מקנדיא ישב ר"א בן נחמיהש גם במצרים, שהרי בשו"ת מהר"ם אלאשקר סי' ז' נאמר: "אחר שכתבת... הובא... גט... על יד בחור ספרדי... שמסרו לו שם בפני בית דינכם הצדק

וכתוצאה מכך נוכל גם לעמוד על טיבו ותכנו של פלפול מתנה וממתנה נחליאל.

מעשה קידושיה של אלונה כך היה: אדם אחד הוציא קול שקידש את אלונה בפני שלשה עדים, הגערה הכחישה את הדבר והטוען הושיב בית דין של שלשה מחכמי קנדיא והביא לפניהם את שלשת עדיו. שלשתם העידו כאחד שהטוען אמנם הזמינם להיות עדים בקידושין אילו, אבל בעצם העדות נחלקו – שנים מהם קיימו את מעשה הקידושין והשלישי, ר' מתתיה, הכחישו מכל וכל. חוץ מעדותו המנוגדת לעדות שני העדים האחרים תפסה מקום חשוב בכל הדיון העובדא שר' מתתיה היה קרובו של החתן מצד האם.

חלק מחכמי קנדיא¹⁰ הורה שאין לחשוש לקידושין אלו כלל והתיר את אלונה לשוק בלי גט. טעמיהם העיקריים היו כדלהלן, הואיל ואחד מן העדים שהוזמנו להעיד בקידושין אילו היה פסול מפני קרבת משפחה הרי שכל העדות

החכם ר' אברהם בן נחמיאש¹¹, שם הכיר את ר' יעקב בירב ואת מהר"ם אלאשקר והמשיך לעמוד אתם בקשרי מכתבים גם לאחר שנתיישב בקנדיא. משם פנה אל הראשון בענין בית הכנסת שחרב בעיר פאמאגושטא. ר' יעקב בירב עונה לו (שו"ת ר"י בירב סי' ה'): "החכם המעולה כאח לי כה"ר אברהם בן נחמיש". לאחר מיכן פנה ר"א בן נחמיאש בשאלה זו גם אל מהר"ם אלאשקר וצירף אל תשובתו גם את תשובת ר"י בירב. מהר"ם אלאשקר עונה לו (שו"ת מהר"ם אלאשקר סי' פ"ו): "גם עמדתי על תשובת כ"ת בענין בית הכנסת של פמגושטא וישרה בעיני אבל תשובת החכם הבאה ממרחק ששלחת אלי לא ראיתי בה שום ממשות". מהר"ם אלאשקר מביא בתוך דבריו פעמים אחדות הבאות מן התשובה ההיא והן נמצאות בלשון ממש בתש"ר בירב, ואין איפוא ספק שהחכם שאליו כותב מהר"ם אלאשקר הוא ר"א בן נחמיאש (ר"י בירב כתב את תשובתו מדמשק ולזה מתכוין מהר"ם אלאשקר באמרו "תשובת החכם הבאה ממרחק". בענין זה כתב מהר"ם אלאשקר תשובה אחרת, שנשמרה בקבץ תשובותיו סי' נ"ה בתוך צרור תשובות שנשלח לקנדיא). על סמך הדברים האמורים לעיל נר' שגם סי' פ"ג-פ"ה שבשו"ת מהר"ם אלאשקר נכתבו אל ר"א בן נחמיאש. אע"פ ששמה של אלונה לא נזכר שם ברור מן הענין שהמכוון שם הוא אל קידושיה המפוקפקים. הדברים הם מקוטעים (ביחוד בסוף סי' פ"ד, שהם סותרים את ראשית הסי', וכל סי' פ"ה שאינו אלא הבאה), אבל בענין זה נראה שמהר"ם אלאשקר לא הסכים עם פסקו של ר"א בן נחמיאש, והורה להקל. ר"א בן נחמיאש כתב את פסקו (שבשו"ת ר"י קארו הנ"ל) בשנת פרחת. מכיון שברור שבשעה שכתב ר"א הלוי את פסקו השני (בזמן אהרן סי' ד') ולאחר מיכן ר"א קפסאלי את פסקו שלו (שם סי' ג) כבר לא היה ר"א בן נחמיאש בחייה, הרי שנפטר קרוב לרפ"ח או לרצ"ג (ור' עוד להלן הע' 21). יש עוד לציין שהתשובה השלישית בענין אלונה שבשו"ת ר"י קארו, שחתום עליה ר"י קארו אינה אלא קיצור של תשובת ר"א בן נחמיאש ונשתלב בה קטע קצר מתשר' ר"י חן שמתחיל במלים "בקונטרס האתח"ר".¹² שם טוב נר' מנהיר. נר' שהוא הוא ר' שם טוב שמזכיר ר"א קפסאלי (וקו אהרן דף ז' ע"ג): "גם הח"ר שם טוב יצ"ו כתב כן וכבר השיבותיו, וקרוב לדאי שהוא ר' שם טוב בן מכיר שתשובתו ראה ר"ש אסף (קרית ספר הנ"ל בהע' הקודמת).

בטלה כדין המשנה (מכות פ"א מ"ז): נמצא אחד מהן קרוב או פסול עדותן בטלה. אמנם לדעת הרמב"ם אין קרבה מצד האם פוסלת אלא מדרבנן בלבד, וא"כ אין פיסולו של ר' מתתיה אלא מדרבנן, ולצד אחר המקדש בפסולי עדות מדרבנן צריכה האשה גט לדעת הרמב"ם.¹¹ מ"מ סברו חכמים אלו שאף לדעת הרמב"ם מותרת אלונה לשוק, שהרי אם ר' מתתיה כשר הוא לעדות מן התורה נמצא שהוא מכחיש את העדים האחרים שהיו עמו בעדות הזאת, ושוב כל העדות בטלה כדין עדות המוכחשת.¹²

ר"א קפסאלי אסר את הנערה ועל טענת המתירים השיב כנראה כך.¹³ לבטל את העדות מטעם נמצא אחד מהם קרוב או פסול אי אפשר, שהרי אין הקרבה אלא מצד האם, וא"כ ר' מתתיה עד כשר הוא מן התורה, אולם, אף מטעם עדות המוכחשת אין העדות בטילה, שהרי ר' מתתיה פסול לעדות מדרבנן ואינו מצטרף להיות פסול את כל העדות מחמת שהכחיש את העדים האחרים בחקירות. ר"א הלוי¹⁴ דוחה טיעון זה כך: "ומענין מתתיה אי אפשר למרכיבה אתרי רכשי למשויה קרוב לענין דלא לאתכחוש סהדי ולמשוייה רחוק לאחשוביה בהדי הנך סהדי להיות קדושין קדושין שהרי אם מתתיה פסול מדבריהם א"כ כשר לעדו מן התורה ועדותו קיימת והכחשתו מן התורה ולא אלימא פסלות דדבריהם לאפקועי הכחשה ידיה". על זה השיב ר"א קפסאלי "ומאי דכתב מר מענין מתתיה אי אפשר למרכיבה... דבר ה' בפין אמת ואני לא הרכבתיו אתרי רכשי, ולעולם לידי קרוב מיתחשב... ורוב הפוסקים ס"ל דקורבת האם מן התורה, ואעפ"י שנמצא זה הקרוב ביניהם אמרתי דליכא למיחש מהא דאמרין נמצא אחד מהם קרוב כל העדות בטלה דהא לא אמרינן הכי אלא דוקא היכא שהקרוב מעיד כמו הרחוקים...¹⁵ האמת אמת לדעת חכמי קניא שר"ל¹⁶ שהתורה כשפסלה עדות הקרוב בין אמר כמותם בין לא יאמר כמותם נמצא א' מהם קרוב קרינן ביה, רצייתי להוכיח שאפילו לפי דעתם צריכה הנערה גט מספק לפי דעת הר"ם במז"ל... ולא מפני שאני ס"ל הכי אלא רצייתי לפקח חכמי קניא¹⁷ אף לפי דעתם וזה הדרך ישר לפני לומדי אשכנז ונקרא אצלם פלפול מתנה וממתנ' נחליאל".¹⁸

¹¹ ר' רמב"ם הל' עדות פ"ג ה"א והל' אישות פ"ד ה"ו.

¹² ר' שם הל' עדות פ"ב הל' א-ג, ור' ההסבר המפורט בתשובתו של ר"א בן נחמיאש. מתוכן דיונו ברור שהוא מסכם את טענות ונימוקי המתירים.

¹³ כפי שיוצא מתשובת מהר"ם פדואה, שו"ת שלו סי' ל"ב, שבה הוא מסכים לנימוקי ר"א קפסאלי; ור' עוד להלן הע' 21.

¹⁴ שו"ת וקן אהרן סי' ד', דף י"א ע"ד ד"ה ובענין.

¹⁵ ר' באופן מפורט בתשו' ר"א בן נחמיאש.

¹⁶ שריצו לומר.

¹⁷ ר' הע' 4, 5, 6.

¹⁸ וקן אהרן סי' ג, דף ה' סוף ע"ד.

משיחזור הויכוח שעבר בין ר"א הלוי ור"א קפסאלי, וביחוד מדברי הצטדקותו של האחרון אנו למדים, שדרך פלפול זה תכנו וטיבו האופייניים הם, דיון שהוא מבוסס על יסודות והקדמות של שתי שיטות סותרות זו לזו והסקת מסקנות המוליכות להעברת החומרות הנובעות מן האחת אל השניה, למרות הניגוד ההלכי וההגיוני הפנימי שיש בתהליך זה. לצד אחר ברור מהשגתו של ר"א הלוי שבפסקו הראשון לא גילה ר"א קפסאלי את טעמו האמיתי (ושלא כתב מה שכתב אלא לדעת חכמי קנדיא) ורק בפסקו השני גילהו.¹⁹ נמצא שדרך טיעונו בפסק הראשון היה מבוסס על הנחות שהוא עצמו לא החשיבן לאמיתיות. ואמנם באוירת הפלפול של הישיבות האשכנזיות שבה "כל אחד אומר הדרך כולו יהיה אמת או שקר" אין הדבר מפליא ביותר. לצד אחר ראוי להביא את דברי ר"א קפסאלי שאמר במקום אחר: "יש מי שכתב והוא מהר"ר אליה קאפסאלי ז"ל דלפעמים התו' יתרוצו ויעשו אוקמתא ע"פ הפלפול ואין כן האמת וצריך המורה להיות נזהר שלא יורה מתוכם עד שידע ודאי דהכי ס"ל הלכה למעשה".²⁰ ר"א קפסאלי היה כידוע תלמיד בישיבת פדואה, שבראשה עמד ר"ר מיינץ ולאחר מיכן מהר"ם פדואה חתנו, ובה הכיר לדעת את דרכי הפלפול האשכנזי ומהם קבל את היחס הכפול אליו.²¹

¹⁹ מעניין הדבר שאין ר"א קפסאלי סומך על ההסבר הזה לגמרי ובהמשך דבריו הוא משתדל להצדיק את פסקו אפילו אם יהא צריך "להרכיב את ענין מתתא אתרי ריכשי". כמובן שמהר"ם פדואה האשכנזי מקבל מסקנות אלו בשתי ידיים, ר' להלן הע' 21.

²⁰ ר' לעיל עמ' [טו]. דברי ר"א קפסאלי הובאו בכללים בדרכי הפוסקים, בסוף כנסת הגדולה חא"ח, סי' י"ז. ור' מה שהביא בהמשך מדברי ר"ש הלוי חקאן.
²¹ ר' להלן הע' 44. בסופה של תשובתו כותב ר"א קפסאלי: "אבל בעז"ה אשלח הדין ביד (= ליד) יחיד הדור בירושלם עיר הקודש ה"ה מהר"ר ישראל אשכנזי יצ"ו. והיה רבי בפדואה ולא היה כמוהו בכל איטליא והיה תלמיד חבר לאשל הגדול מהר"ר יודא מיינץ ז"ל וכעת מסתופף בארץ החיים בתוך ירושלם משכמו ומעלה גבוה מכל הלומדים שם" (זקן אהרן סי' ג', דף י' ע"א; ור' גם בספר מקורות לתולדות החינוך של הר"ש אסף, ח"ב עמ' ק"ח). חכמי קנדיא פנו אל החכם הזה בשאלותיהם לעתים קרובות, וכמו כן למהר"ם פדואה מפני ששני חכמי העיר, ר"א קפסאלי ור' יודא דלמדנו, היו שניהם תלמידי ישיבת פדואה. נראה הדבר שלר' ישראל אשכנזי מתכוין גם ר"א מורחתי בתשובתו על דבר גט מעושה בערכאות של גוים (ר' שו"ת ר"א מורחתי סי' צ"ה). ר' ישראל אשכנזי כתב גם פסק בענין האשה החשודה עם מאיר (ר' לעיל הע' 9), כפי שיוצא מתשובת ר"א הלוי בשו"ת שלו סי' קנ"א: "והחכם הה"ר ישראל האריך בראיות לחייב את מאיר נדוי מק"ו דמלקות". בסוף התשובה כותב ר"א הלוי: "וכבר הגהתי על פסק הה"ר ישראל על כל דבור מה שהורוני מן השמים ושבח לשם יש לי תלמיד בעיר הקדושה יוכל לדבר עמו ועם כיוצא בו בכל דבר וכבר הייתי שולח הפסק שלו עם תשובתו בצדו למקום שהוא דר אלא שהגיד לי חכם אחד מאותם שעסקו עמי בתלמוד דבר בעד החכם הנו' והיתי (צ"ל והייתי) מבקש מהא"ל ית' שהיתה השמועה שקר אם

נספח ב

תוספות גורניש וחידושי הר"ם גורניש

זיהויים של חי' מסכת יבמות, שנדפסו בשו"ת מהר"ם גלאנטי,²² כתוספות גורניש האשכנזיות.²³ מעורר ספק רציני אם כל אותם הרמזים העמומים ל"גורניש" או "גורניץ", מתכוונים לדבר אחד. החכם היחידי שמביא פיסקא מגורניץ כלשונה הוא ר' שלמה אלגאזי בספרו גופי הלכות:²⁴ "כלל זה למדתי מגורניץ ריש קמא וז'ל...". אבל, כבר העיר הרב חיד"א בשם הגדולים,²⁵ שהפיסקא המובאת שם דומה כמעט מלה במלה אל הדיבור המובא בשיטה מקובצת לבבא קמא דף ב' ע"א משם תלמיד רבינו פרץ. יש גם להוסיף, שהפיסקא הנ"ל המובאת על ידי ר"ש אלגאזי דומה בהרבה גם למובא שם בשיטה מקובצת, בדיבור שלפני כן, מתוספות הרא"ש. כתוצאה מכל זה נראה ברור שדין ה"גורניץ" המובא על ידי ר"ש אלגאזי אינו אלא כדן מהדורה מן המהדורות של התוספות הרגילות. ואמנם לא ההצעה והדין ואף לא שיטת

לא היה תפלת שוא ועת לקצר". מדברים אילו אנו למדים שר"י אשכנזי נפטר בו בפרק שבו נתעוררה שאלת אלונה (ר' לעיל הע' 9). מן העובדא שר"א הלוי מזכיר את תשובתו של ר"י אשכנזי בענין מאיר ואינו מזכיר תשובתו בענין אלונה, למרות שר"א קפסאלי כותב שהוא עתיד לשלוח את פסקו בעניינה לר"י אשכנזי. נראה שהדבר קרה זמן קצר לאחר שכתב ר"א קפסאלי את תשובתו שבזקן אהרן. עוד כותב ר"א קפסאלי בתשובה הנ"ל: "גם אשלחנו בפדואה כי יש שם כעת ישיבה חשובה ואו אודיע למע"ת כל דבר ועת לעשות...". אין ספק שכונתו של ר"א קפסאלי היא לישיבת מהר"ם בפדואה, שבראשה עמדו קודם לכן ר"י מינץ ובנו ר' אברהם. ואמנם בשו"ת מהר"ם פדואה סי' ל"ב אנו מוצאים את פסקו של החכם הזה לר"א קפסאלי, ובו הסכמה גמורה לכל דבריו של החכם האחרון. אף פסק זה לא היה ידוע לר"א הלוי כשכתב את הפסק שבס' קנ"א שבקובץ תשובותיו, והרי כפי שכבר ראינו הבטיחו ר"א קפסאלי להודיעו "כל דבר". על חינוכו האשכנזי של ר"א קפסאלי מעיר גם ר' תם בן יחיא: "וזה לעדות ברורה היות תורתך טהורה וצקת מים ע"י אריות שבחבורה הם רבותינו האשכנזים בעלי נפש והירה ברה ומאירה" (תמת ישרים סי' ג', דף י"א ע"ג).

²² וינציאה שס"ח, דף פ"ג ע"א ואילך (סיום חי' ביצה לא צויין וחי' מס' יבמות מתחילים בד"ה גמרא מכדי, ומכאן אנו למדים שכבר לפני המדפיס היו החי' לביצה, הספריים, ותוספות גורניש ליבמות, האשכנזיות, בהמשך רצוף ובכתיבה אחת).

²³ ר' לעיל עמ' [א].

²⁴ פיס' קצ"ה (וצ"ל קצ"ד), איזמיר תל"ה, דף ל"ו ע"א.

²⁵ ח"ב בערך תוספות גורניש.

המו"מ שבפיסקא הנ"ל יש בהם שמץ של דמיון למה שאנו מוצאים בתוס' גורניש האשכנזיות. בניגוד לאילו האחרונות, הרי סגנון הפיס' הנ"ל הוא ברור וצלול. המו"מ בהיר וסביר וכל הדין מבוסס על השוואה והקבלה לסוגיות אחרות בתלמוד. המלים "ולא אמרו התנא... אלא לחריפות בעלמא", שיש בהן מנעימת סגנון הפלפול נמצאות גם במובא מתלמיד רבינו פרץ.

מאופן ההזכרה אצל היש"ר מקנדיא: ²⁶ "וכן כמה בעלי תוספות רי"ד חצוניות גורניש ודומיהם". נראה אמנם שכוונתו לתוספות גורניש, ולא לחי' שנדפסו במהררי נמרים. אבל, עדיין הדבר מוטל בספק אם כוונתו ל"תוספות גורניש האשכנזיות", או לתוספות מן הטיפוס שמביא בעל גופי הלכות. וקרוב אני לומר שכוונתו לאחרונות. שהרי הוא מונה גורניש קודם לשנץ.

בעלי אופי וטיב אחרים לגמרי הם החידושים שנדפסו בספר מהררי נמרים, שהמו"ל מתארם בשער הספר ובהקדמתו כ"באורי קצת סוגיות מהגמרא ממסכת חגיגה וממציא ומשבועות מהאשל הגדול הרמב"ן וממוהר"ם מגורניש וצ"ל". ²⁷ כאן אין זכר כלל למלה "תוספות", "גורניש" לא בא אלא לציין את שם מקומו של החכם. ²⁸ חידושים אילו מתייחדים ומצטיינים מתוספות גורניש האשכנזיות לא רק בנוסחם הספרדי, ²⁹ אלא בכל מהותם ואופק התענינותם ועיונם. בעלי תוספות גורניש אינם מכירים שום חיבור אחר ליבמות מחוץ לפרש"י ותוספות, ובהם ורק בהם כל משאם ומתנם. יתר על כן התוספות הנזכרות בגורניש האשכנזיות הן הן התוספות הנמצאות בדפוסים שלנו. בחי' שבמהררי נמרים המצב הוא שונה לחלוטין. בהם כל המו"מ והעיון מוקדשים אך ורק לפרש"י וחי' הרמב"ן ויחסם זה לזה. ³⁰ לרוב החידושים מוצעים בסדר זה, תחילה דברים הנוגעים לגמרא עצמה, לאחר מיכן דברים הנוגעים לפרש"י ולאחר מיכן לרמב"ן. ³¹ כך הם פני הדברים בחי' שבועות. אעפ"י שחי' כתובות לא נזכרו ע"י המו"ל לא בשער הספר ואף לא בהקדמתו, הרי אין ספק שגם חי' אלו שייכים לסוג החי' לשבועות, לפחות בנוגע למקום המרכזי שתופסים בהם חי' הרמב"ן. ³² בחי' לפרק הזהב נזכרים מחוץ לפרש"י והרמב"ן גם בעל המאור, תוספות ותוספות ישנים. אולם, אפילו השוואה שטחית די בה להראות

²⁶ הקדמה לעובלות חכמה (קרוב לסוף).

²⁷ על מציאותו של השם גורניש בספר מהררי נמרים כבר העיר גרוס בגליליא יודאיקה עמ' 138.

²⁸ כן הוא גם בשער הספר "מגורניש".

²⁹ ע"י לע"ע מ"ש תא שמע במאמרו (הנ"ל בהע' 3 לגוף המאמר) עמ' קנ"ט.

³⁰ חוץ ממסכת חגיגה שבה אין מו"מ אלא בדברי רש"י בלבד. להערתו של פריימאן בספר היובל לוינצבורג עמ' של"ז, ע"י להלן בפנים.

³¹ סדר קרוב לזה קיים גם בתוספות גורניש האשכנזיות, אלא שבהן בא הדין בתוספות במקום האחרון, ונהג זה נתקבל לאחר מיכן גם ע"י בעלי החידושים.

³² מסתבר הדבר שהשער וההקדמה נדפסו לפני שנדפס גוף הספר. לאחר כך

שתוספות סתם אלו אינן התוספות שלנו, אלא שהן תוספות קרובות מאד בתכנן ובלשון לתוס' הרא"ש.³³

מקום צמיחתם והסכיבה שבה נוצרו חי' אלו שבמהררי נמרים ניתנים לזיהוי וודאי וברור, כבר יודעים אנו שבישיבתו של ר"י קנפנטון תפסו חי' הרמב"ן מקום מיוחד בסדר הלימוד — הם היו מרכז העיון, להם הקדישו את רוב הדיון ובהם דקדקו ושקלו כל מלה וכל אות.³⁴ לצד אחר, כפי שמתברר מספר דרכי הגמרא של החכם הנ"ל, הרי שאין התוספות תוספות מקום כלל במערכת הלימודים שלו. דמיון מדוקדק ומפתיע זה, ששורר בין סדר הלימוד והעיון שבדרכי הגמרא של ר"י קנפנטון לזה שבחי' שבמהררי נמרים, מעיד עדות נאמנה שחי' אילו נוצרו תחת השפעתו של חכם זה ובסמוך לדורו, שהרי גם בהם עדיין אין התוספות תוספות כמעט מקום.

וכאן מן הראוי להעיר על הצהרת המו"ל של מהררי נמרים, שהוא מדפיס בספרו "באורי קצת סוגיות... מהאשל הגדול הרמב"ן וממוהר"ם מגורניש זצ"ל".³⁵ דברים אילו מטעים במקצת, שהרי לאמיתו של דבר אין בספר לקט של באורי סוגיות מהרמב"ן ומהר"ם מגורניש, אלא הכל חידושים של מחבר אחד, שהם מבוססים על העיון והדיקדוק בחי' הרמב"ן ויחסם לפרש"י. יתר על כן, מרמזים ברורים המפוזרים בחי' מחזור הדבר, שכדוגמת החי' של ר"י בירב לקידושין³⁶ אף חי' אלו נוצרו בלימוד הישיבה. אישיותו של המחבר מובלטת ע"י הערות כמו "והנר" ל"י או "ול"נ",³⁷ אבל הוא בוודאי אינו ראש הישיבה, שהרי הוא מזכיר את הרב ואת חבריו במו"מ עם עצמו ועם הרב.³⁸ על השאלה מיהו ראש הישיבה ולאיוו ישיבה הדברים מכוונים אפשר לענות כמעט בוודאות — אם אין הכוונה לר"י קנפנטון וישיבתו הרי הכוונה לר"י אבוהב וישיבתו. מסקנה זו מסתברת מן העובדא שהביאור הארוך לסוגיית תגרי לוד שבמהררי נמרים: "פירוש שמעתא דתגרי לוד ראיתי להקדים...", שהוא מתחיל בדף ל"ט ע"ב ומסתיים בדף מ"א ע"ב (מן הספר) מובא כולו בשיטה מקובצת לב"מ דף נ, ע"ב כלשון זו: "וז"ל מהר"י אבוהב ראיתי להקדים...".

כשנודמנו לו למו"ל חידושי כתובות הכניסם לספר, אבל לא שינה את השער וההקדמה, אם כל החי' שבספר הם למחבר אחד יש מקום לדיון (ור' הע' 5 לגוף המאמר).

³³ ר' בעלי התוספות ע' כ"ד.

³⁴ ר' הע' 59 לגוף המאמר. הביאור על פי' הרמב"ן לתורה המיוחס לר"י אבוהב. מקומו יאה לו בסביבת ר"י קנפנטון ותלמידיו. במאה הי"ד עדיין עסקו בספרד בתוספות ומפרשים אחרים, ר' למשל שו"ת הריב"ש סי' רע"ט, של"ה, שניט ועוד; אף לזמנו אין ר"ד מיסיר ליאון מתכוין אלא לרגיל ומקובל. ע"ע להלן הע' 42.

³⁵ בהקדמה ובשער הספר.

³⁶ ר' ספונות כרך ז' עמ' ק'.

³⁷ ר' למשל דף ל"ד ע"א, ל"ה ע"א וע"ב, ל"ו ע"א, ל"ח ע"א ועוד.

³⁸ ר' דף ל"ה ע"א וע"ב, ל"ו ע"א, ל"ח ע"ב ועוד.

אפשרי הדבר שבעל הפירוש הוא ר"י קנפנטון וגם מהר"י אבוהב וגם מהר"ם מגורניש העתיקוהו בחידושיהם.³⁹ אולם מאחר שלא שמענו עד עכשיו שר"י קנפנטון כתב חי' לתלמוד מסתבר יותר שהרב הוא ר"י אבוהב שבדואי כתב חי', ותאמן עלינו עדותו של ר"ב אשכנזי.⁴⁰

הגירתם של חכמים מאשכנז לאיטליה ולארצות המזרח, במאה ה"ו, יחד עם הדפסת התלמוד ע"י בני שונצינו, שכלל את התוספות בצד הגמרא⁴¹ הכניסו את התוספות לתוך מערכת הלימוד והעיון של החכמים הגולים מספרד. כבר במאה ה"ט נתייחד לתוספות מקום ראשון במעלה גם בישיבות חכמי הספרדים, ואפילו למעלה מחי' הרמב"ן.⁴² מצב דברים זה משתקף באופן בולט ברשימתו של ר"י אבן בולאט: "בעלי התוספות והחידושים והגורניש ושאר בעלי השיטות".⁴³ הרי שגם בתכנית הלימודים שלו ניתן לתוספות מקום בראש, לפני החידושים. מן העובדא שיש ברשימה זו סדר כרונולוגי מסתבר שב"בעלי השיטות" הכוונה היא לחיבורים מן הטיפוס של שיטות מהר"י אבוהב, שיטת מהר"י בירב לקידושין ואפשר אף לחי' שבמהררי נמרים, שגם הם נקראו על שם מחברם. ו"הגורניש" פי' אפוא, תוספות גורניש האשכנזיות.⁴⁴ לפי זה מונה

³⁹ סוגיית תגרי לוד היא יחידה בעלת אופי מיוחד בספרות הפלפול הספרדית – סוגיה חמורה. פירושי סוגיות כאלה נעתיקו ע"י הלומדים והיו נשמרים בגנויהם, ע"י לע"ע מ"ש בספונות הנ"ל עמ' ע"ח, פ"ב, ק' ועוד.

⁴⁰ יש להעיר שחלק גדול מן הפי' לסוגיית תגרי לוד נדפס בספר מהררי נמרים שתי פעמים (בדף ל"ו ע"ב, מן הספר, שו' י"ד מתחיל באמצע עניין: "ומה חזרו..."), והדיבור נמשך והולך עד לדף ל"ח ע"א. כל זה נכפל להלן בדף מ' ע"א, מן הספר, שו' עשירית מלמטה, ונמשך והולך עד סוף הדיבור). השוואה בין שני הקטעים הכפולים מלמדת שיש ביניהם שינויים סגנוניים ניכרים, וא"כ אין כאן הכפלה של טעות אלא שני קטעים הנובעים ממקורות שונים (אף הנוסח שבשטמ"ק כולל שינויים כאלה, וא"כ גם הוא נובע ממקור אחר). כל זה מוכיח בעליל שמסדרם של החידושים האלה נודמן לפניו תחילה נוסח מקוטע מפי' סוגיית תגרי לוד והכניסו לתוך ספרו, ולאחר מיכן כשנודמן לפניו נוסח שלם הכניס גם אותו, אולם המדפיסים לא הרגישו בדבר והלכו והדפיסו את שניהם.

⁴¹ דפוס ספרד של התלמוד מלפני הגירוש, וכן דפוס פארו, לא כללו כידוע תוספות אל"ה רש"י בלבד, והיה דפוס ספרדי שלא כלל אפילו רש"י.

⁴² בחי' התלמוד המיוחסים לר"י אבוהב עדיין אין העיון בתוספות תופס את המקום העיקרי, אבל כנראה שכבר הוא התחיל להקדיש להן תשומת לב, ר' מ"ש בספונות הנ"ל עמ' צ' ואילך. אף בפי' סוגיית תגרי לוד הנ"ל הוקדש עיון לדברי התוספות. בשיטת מהר"י בירב לקידושין כבר מוקדש לתוספות מקום מרכזי במערכת הלימוד והעיון, ועוד יותר מזה בחי' מהר"י אבן לב; וע"ע מ"ש בספונות הנ"ל עמ' פ"ח והע' 286.

⁴³ הובא ע"י תא שמע במאמרו הנ"ל בעה"צ 3 לגוף המאמר, עמ' קנ"ד.

⁴⁴ גר' שגם ר' תם בן יחיאל מתכווין לתוספות אילו בדבריו המאלפים לשני חכמים מבני דורו: "ועם שרבו כמו רבו טענותיהם להתר ולאסור והלשונות ארוכים מאד כדרך רבותינו הספרדים אבחר דרך רבותינו הצרפתים והאשכנזים שעם שהם עוים בשקלא

ר"י אבן בולאט את שני סוגי ספרות העיון הקדומים — התוספות והחידושים, ואת שני הנדבכים החדשים שנוספו עליהם בפרק זמן אחד ובאופן מקביל באשכנז ובספרד.

נספח ג

ספר ארחות צדיקים

תהליך התבססותם של התוספות בעולמם של חכמי ספרד והעומדים בחוג השפעתם מתגלה בצורה מאלפת בדבריו של אחד מחכמי האי קנדיא מסוף המאה ה־ט"ו. בתקופה זו בא האי יותר ויותר תחת השפעתן של הישיבות האשכנזיות שנוסדו בדרום איטליה וחכמים מכל קצווי אירופה עברו דרכו בגסעם לא"י ולתורכיה. בדרך זו הגיעו גם תשובותיהם של חכמי אשכנז לאי בכ"י, ובתוכן גם תשובתו של ר"י ווייל, הכוללת את דבריו המפורסמים על הפלפול, שנוכרה לעיל כמה פעמים. ר' עמנואל חן לבית שאלתיאל, אחד מחכמי האי, מעתיק מן התשובה הנ"ל, בלא להודיע את מקורו, קטע שלם בשינויים קלים, אבל, חשובים מאד.

ר"י ווייל כותב: "ועוד תמיהני על הרב המובהק אשר תרומותיו תרומות דאסיק אדעתיה לפסוק הדין להתיר א"א לעלא מדיקדוק כל דהו כי ודאי כשאנו מפלפלי ולומדים חריפות כגון בזמן התוספות אז אנו רגילים למשקל ולמטרח (ולמטרא) בדיקדוקים ובחילוקים דקים כמיעל פילא בקופא דמחטא אבל לפסוק הדין או להתיר האיסור אין לפסוק הדין ואין להתיר האיסור אלא בראיות ברורות מלובנות ומחודרות מתוך פשטים (פשטי) סוגיא דשמעתתא

וטריא ומאריית גברו במלחמת' של תורה למדו לשונם דרך קצר' ורואה אני שאף שכוסם רייה בסוגי' דשמעתת' ומגלו עמיקת' ומסתרתי דבריהם מעטים מחזיקים מרובים רוצים לעמוד על כל אות ואו' שלא להוציאו לבדי (צ"ל לכדי) ומקפידים על כל מלה ומלה בלי נשמע קולם לבטלה" (תמת ישרים סי' ל"ז, דף כ"ו ע"א. ור' גם סי' קמ"ז, ע"א ע"ד). קשה להניח שנימת הביקורת נגד סגנון רבותינו הספרדים מכונת לחכמי ספרד הראשונים כרמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן וכדומה, אלא לחכמים הקרובים לזמנו של החכם הכותב, ואי"כ אף השבח לסגנון רבותינו הצרפתים והאשכנזים מכון לחכמים מאותו הזמן. ואמנם תיאור זה של צמצום הלשון והדקדוק בכל מלה ואות הולם את הסיגנון ודרך הלימוד של תוספות גורניש האשכנזיות עד לפרטי הפרטים.

לא מתו' הדקדוק ומה שהביא ראייה מהא דאיתא פ"ב דקידושין...⁴⁵ והנה בתשובה שנכתבה קרוב לשנת ה'רס"ז כותב ר' עמנואל חן וז"ל: "מאן דאסיק אדעתיה לפסוק הדין להתיר אשת איש לעלמא מדקדוק כל דהו... קרינא להו דקדוקי עניות... ומלחא ברירא היא דכי מפלפלינן ושקלינן וטרינן בתוספות או בתדושין בחריפות ולחדודי אז אנו רגילין למשקל ולמטרי בדקדוקים ובחלוקי' דקים כמיעל פילא בקופא דמחטא. אולם לפסוק הדין ולהתיר האסור וכ"ש אסור כזה... אין להתירו אלא בראיות ברורות מלובנות ומחזורות מתוך פשטא סוגיא דשמעתתא לא מתוך דקדוק... וכדאיתא בקדושין...⁴⁶

חץ משיגי פני הראיה מקידושין, לצורך הנידון שלו, משמיע ר' עמנואל חן מן הקטע שהוא מעתיק, את המלים "בזמן תוספות", מפני שכנראה לא ידע את פירושו, או משום שבסדר לימודו לא היה זמן כזה. אבל, הוא מוסיף את המלה "בחדושין", משום שבסדר הלימוד שהוא הכיר, שהנהוג הספרדי המקורי היה עדיין שולט בו, תפסו החידושים מקום לא פחות חשוב בלימוד החריפות והעיון. לצד אחר ברור שגם התוספות כבר תופסות מקום בצד החידושים. תהליך זה של התמזגות שתי דרכי הלימוד, האשכנזית והספרדית, בוודאי נתרחש באותן ארצות שנתיישבו בהן חכמים משני המרכזים הנ"ל, והן הן ששימשו כור ההיתוך שבו נטבעה מטבע הלימוד של המאות הקרובות במזרח; ארצות אלו הן ללא ספק איטליה והארצות הסמוכות לה והמושפעות ממנה, וכפי שמעידה הדוגמא של קנדיא.

הבחינה זו שהעלינו זה עתה יש בה לסייענו בקביעת מקומו וזמן חיבורו של ספר ארחות צדיקים.⁴⁷ בדברי בקרתו על קלקול סדרי לימוד התלמוד של זמנו כותב המחבר בל"ז: "וכן בארץ צרפת היו עוסקים בעסק גדול וזמן רב והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד... וכל זה אינם עושים עתה. כי כל

⁴⁵ שו"ת מהר"י ווייל סי' קס"ד, ור' ברויאר עמ' רמ"ב הע' 7 והרב גרינשפאן עמ' י"ד (ר' הע' 2, 3 לגוף המאמר). כבר ר' מחתיהו שטראשון עמד על חשיבותם של דברי מהר"י ווייל לתולדות הפלפול, ר' הערותיו לספר קריה נאמנה של רש"י פין, ווילנא תרע"ה, עמ' 293 (שם אף ביאר מהו "זמן תוספות").

⁴⁶ שו"ת מים עמוקים סי' ל', ויניציאה שנת אות, דף כ"ד ע"ד. כנר' בהשפעת מהר"י ווייל כותב גם מהר"ם מינץ: "וקחוינא דפומבדיתא את דקמעילין פילא בקופא דמחטא דבשביל האי דיוקא קלושה לפי דעתה תרצה להוכיח...", ר' שו"ת מהר"ם מינץ סי' מ"ו (הרביעי), קראקא שצ"ז דף ס' (צ"ל ס"ז) ע"ב. וקרוב לזה כותב גם מהר"ם פדואה: "וגם אני איני נשען על דקדוקי שדקדקתי כי קל בעיני כל צורבא אשר לא יגיע לקרסולך לשדות נרגא בדברים אשר עיקר תולדותם מתוך הפלפול אמנם על גמרא וסברא אני נשען..." (שו"ת מהר"ם פדואה סי' ל'), ור' מה שהעיר על דברים אילו ר"מ שטראשון בקריה נאמנה הג"ל עמ' 292.

⁴⁷ ר' בהוצ' של ר"ש כהן עם תרגום אנגלי, ירושלים-ניו יורק תש"ל, עמ' י' של המבוא האנגלי.

אחד רוצה ללמוד תוספות וכל חדושים וחדושים קודם שידע צורת התלמוד.⁴⁸ בקורת זו לא היתה יכולה להמתח כנגד ישיבה אשכנזית טיפוסית שבה לא למדו חידושים, אלא כנגד ישיבה שבה כבר היה נהוג לימוד התוספות והחידושים אלו בצד אלו. כפי שכבר ראינו אין להקדים מצב זה לפני סוף המאה ה"ו ואף אין לקבוע מקומה של ישיבה זו אלא באיזור הגיאוגרפי של איטליה או המזרח התיכון. מאלפת היא ההשוואה שבין בקרתו של בעל ארחות צדיקים לזו של המבקר האנונימי:⁴⁹ "ויש לומד התלמוד בפירוש רש"י ובתוספות ולא יעלה בידו לא זה ולא זה [ואילו] היה מעיין רק פירוש רש"י היה עולה". בקורת זו אינה יודעת כלל על לימוד החידושים ונתחברה במקום או בזמן שלימודם של אלה לא היה ידוע בין הלומדים.

בהתאם לאמור אנו גם מכינים יפה למה מתכוין בעל ארחות צדיקים במלים "חדושי דחדושים", ואין זו מליצה גרידא. הכוונה היא לחי' מטיפוסם של החי' שנדפסו במהררי נמרים, שיטות מהר"י אבוהב וכדומה, שעיקרם חידושים על חידושים קודמים. כל זה מחייב להניח שהספר נתחבר בסופה של המאה ה"ו, או ראשית המאה ה"ז, באיזור הגיאוגרפי שנתחם לעיל. וסניף להנחה זו אנו מוצאים גם במשפט העמום שבארחות צדיקים המובא לעיל: "והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד". זוהי ללא ספק בקורת נגד המנהג שהיה נהוג בתקופה הנ"ל בקרב בחורי הישיבה לעבור מישיבה לישיבה לשם הגדירה בלבד.⁵⁰

נספח ד

הגאון ר' יחזקאל לנדא והפלפול

למרות ההתנגדות הנמרצת במשך שלמעלה ממאתיים שנה, היתה עדיין תנועת פלפול החילוקים, על כל חופעותיה החיוביות והשליליות, במלוא עצמתה ופריחתה במחצית השניה של המאה ה"ח.⁵¹ קולם של החילוקים עדיין

⁴⁸ שם עמ' 582.

⁴⁹ בקטע שפירסם רא"ח פריימן ז"ל בספר היובל לגינבורג, חלק עברי ע' שצ"ז, וע"ע בעלי התוספות עמ' 23.

⁵⁰ ר' התורה והחיים של גידמאן, ח"ג עמ' 47 ואילך.

⁵¹ כפי שאנו למדים מן התשובה התריפה של הגאון הידוע ר' דוד אופנהיים, נגד פלפול החילוקים, תשובה זו נתפרסמה בפראג מתוך כ"י של קובץ תשובותיו של ר"ד

נשמע ברמה אף בסופה של המאה, בבית מדרשו של אחד מגדולי הדור
הוא — ר' יחזקאל לנדא, בעל שו"ת נודע ביהודה, בספרי החידושים שלו —
ציון לנפש חיה — על התלמוד, משתקפת בצורה מאלפת מסורת הפלפול
האשכנזי על כל גווניו ושלל צבעיו. ר' יחזקאל לנדא ובניו הרבנים, שדבריהם
והגהותיהם ממלאים את ספרי אביהם, הם כנראה החוליה האחרונה בשרשרת
מקבלי הפלפול האשכנזי, שומרי ומוסרי בעל פה ובכתב.⁵²

אופנהיים, נשאל דוד, ס"ה, בצורת קונטרס של דפים אחדים והוא חסר שנת הדפוס
(ר' שטיינשניידר, קטלוג של ספרי דפוס בספריית הבודליאנה, עמ' 883 מס' 4, 4836, ור'
עוד אוצר הספרים ח"ב, מאת מ"מ ולאטקין, ירושלים תשכ"ה עמ' 197 מס' 326 ולהלן
הע' 65). מפני קטנותו הקונטרס הזה הוא נדיר מאד, אבל טופס ממנו נמצא בספריית
בהמ"ד לרבנים בניו יורק והנני מצטיק ממנו את לשון השאלה: "יורינו מורינו ורבינו
דעתו הו' כיצד ערב לו לימוד החילוקים הנהוגים היום בתחומים הללו כאשר לא
יבצר ששמעם אדונו מאיש תופס ישיבה (ר' לעיל בגוף המאמר הע' 28) אשר לחכם
בעיניו יחשב". על שאלה זו ענה ר"ד אופנהיים תשובה נמלצת וחריפה נגד לימוד
החילוקים. בשנת תק"א נדפס בפרידא ספר מנחת כהן, שהוא ליקוט של ח"י (ביחוד
מ' אברהם ברוידא, שהזכרנוהו לעיל כמה פעמים) כולו בנוסח פלפול החילוקים
ומונחיו, כדוגמת קובצי הליקוטים שהזכרנו לעיל עמ' [יט] והע' 76, ועוד. בשנת תק"ג
נדפס באמשטרדם ספר משמרות כהונה מאת ר' חייא הכהן די לארה "אחד מכת
ראשונה מבית מדרשו של שם עץ חיים". בדף י"א ע"ב כותב המחבר: "אי דייקין כולי
האי לא הוי תנין. מכאן מודעא רבא לחכמי דרום אשר מכלים ימיהם לריק... ולעין
דברי הבאי ושקר וכזב מה הכרחו לרש"י ז"ל לפרש כך או לומר פסוק הוא בישעי' גם
מכרח (צ"ל הכרח) שעושין על התוספות (חכמי דרום הם חכמי ספרד, ויש כאן רמז
לדרך לימודם, ר' מ"ש בספנות ח"ז עמ' פ"ז) ומה גם לחכמי אשכנז שעושין חילוקים
הלא בפירוש אמרו בתלמוד אי דייקין כולי האי לא הוי תנין". אולם בדברי
ההתנצלות שבאו בראש הספר חזר המחבר מדבריו: "על מה שכתבתי... נגד חכמי
דרום וחכמי אשכנז איזה דברים שלא כהוגן, הדרי בי והנני מבקש מחילה מכבוד
תורתם דהנה בשמים עדי... שלא לזלזל בכבודם נתכונתי ח"ו אלא רצוני היה לומר
שלא היה ראוי לרבנים גדולים גאוני ארץ אשר כמוהם להתעסק בדברים אשר אין בהם
תועלת לרבים כאשר גם הרב בעל של"ה ערער על הדבר הנ"ל" (ר' לעיל ע' [ד] הע' 14.
חלק מדברי בעל משמרות כהונה נעתקו ע"י פרופ' מ' בניהו בספרו "הסכמה
ורשות...", ירושלים תשל"א עמ' 123, והעירני על כך ידידי פרופ' מנחם שמלצר). וע"ע
לעיל הע' 153, 142.

⁵² הביאור למובנו ומבנהו של החילוק שניתן ע"י ר' שמואל בנו של בעל נודע ביהודה
(ר' לעיל עמ' [ז] ואילך) מעיד על עצמו שהוא נובע מבעל מסורת חיה ומפיו של עד
ראיה ושמיעה (כך למשל, הקושיא המפורסמת בקרב חוגי בעלי החילוק בראש מסכת
ב"ק, ר' לעיל בגוף המאמר הע' 154, מובאת בצל"ח לב"ק בלשון זו: "דהנה העולם
מקשים בשם הגאון מו"ה העשיל זצ"ל"). לעומת זה הסברם של בעל חתם סופר ובנו ר'
שמעון (ר' לעיל עמ' [ג] והע' 10) מבוסס על סדר הלימוד שהיה מקובל בישיבתו של
הראשון, שהיה בעיקרו לימוד של "סוגיות" (כפי שאנו למדים מכמה מחלקי הח"י שלו
לתלמוד). אופן לימוד זה הוא לפי עצם מהותו השוואתי ומיוסד על מקבילות מפורשות

רובם של חלקי ציון לנפש חיה ראו את אור הדפוס לאחר פטירתו של מחברם. ר' יחזקאל לנדא הספיק להכין לדפוס, שנים אחדות לפני מותו, רק את החי' לברכות, פסחים וביצה,⁵³ שאר החלקים הופיעו שנים רבות לאחר מיכן. והנה, אף כי מקורם של כל חלקי החיבור הזה הוא בלימוד הישיבה,⁵⁴ הרי שלשת החלקים שהכנים המחבר בעצמו לדפוס מהוים יחידה נבדלת לעצמה, והם ניכרים משאר החלקים האחרים לא רק בכמותם והיקפם אלא אף בכל סיגנונם ותכונותיהם. האחרונים מהווים אוסף רשימות, לעתים מקוטעות, של דברי פלפול שנאמרו בישיבה, והד ברור של תורה שבעל פה ותגובותיהם של התלמידים שנשמעים בהן. רשימות אילו נרשמו לפעמים ע"י הרב עצמו, לאחר שהשמיע את חידושיו לפני התלמידים, ולפעמים על ידי התלמידים עצמם.⁵⁵ לאור העיקרון שהיה מקובל בידם של ראשי ישיבות, מאז הוצרכו של פלפול החילוקים, שלא כל החידושים החריפים שנתחדשו בלימוד הישיבה ראויים להתפרסם בדפוס.⁵⁶ אין להתפלא על העובדה שאין רשימות אילו כוללות אלא חלק, וקרוב לוודאי קטן, מן הפלפולים שנאמרו בישיבה למעשה.⁵⁷ באשר לסגנונם ואופיים, הרי רובם המכריע של החידושים שנשמרו בחלקים אילו הם פלפולים ארוכים, שבהם נידונים עניינים שונים מן הסוגיית

ובלתי מפורשות (ר' לע"ע לעי' עמ' [לב]). ר"מ סופר כנראה לא הכיר באופן ישיר את יחודו הסגולי של החילוק כפי שהיה מקובל בישיבות פולין (ור' ביחוד בסוף ההערה הקודמת). מן הראוי לציין כאן שהרב שמואל דוד מונק, המו"ל של חלק ציון לנפש חיה לסדר גויקין עמד על טיבם המיוחד של החידושים שהוציא ועל השתייכותם והשתלבותם במערכת ספרות הפלפול והחילוקים. לפי דברי עצמו היה למראה עיניו מבואר של הרב גרינשפאן לספרו מלאכת מחשבת (ר' לעיל הע' 3) ואחריו נמשך בכל דבריו (ר' באקדמות מילין שלו דף ד' ע"ד ד"ה והנה טוב).

⁵³ מאלה נדפסו בחי' המתבר רק החי' לברכות ופסחים. לפי עדותו של ר' זאב וואלף לנדא, נכד המחבר שהוציא לאור את חלקי צל"ח למועד וקדשים, נסדרו ונערכו החי' למסכת חולין ע"י המחבר בעצמו (ר' הקדמתו למס' חולין). אבל, המעיין בחי' אילו יראה מיד שהם שונים גם בסגנון וגם בכמותם מחי' שלש המסכתות הנ"ל, ור' עוד להלן הע' 60.

⁵⁴ "...כי כל ימי מיום הייתי בן עשרים ויזכני השם בחסדו ללמוד עם תלמידים. וחידשתי כמה דברים נחמדים. בחידושי הלכה תוספות על כמה מסכתות דברי חידושים" (הקדמה לברכות ור' עוד דברי המחבר בסוף חי' פסחים).

⁵⁵ ר' למשל לשבת דף ג' ע"א ד"ה תני ר', ועוד הרבה. ע"ע בהקדמה לברכות ומ"ש המו"ל באקדמות מילין לסדר גויקין דף ג' ע"ב.

⁵⁶ ר' לעיל בגוף המאמר הע' 21, 90, 153 ועמ' 27. מדברי המחבר בכמה מקומות ברור שחלק גדול מן החידושים אפי' לא נרשמו: "ואמנם לא העליתי הכל על הספר וחבל על האבודים" (הקדמה לברכות ור' אקדמות מילין לגויקין דף א' ע"ד ד"ה והנה הספר).

⁵⁷ למסכת גדולה כמו בבא קמא לא נשמרו חידושים אלא לדף ב', ג', ט', י"ח, וע"א. כך הוא המצב גם בחי' למסכתות האחרות שבחלק זה. ר' גם מ"ש לעיל בהע' 148.

בהמשכה וקישור זה עם זה וזה בתוך זה. הם עשויים במתכונת החילוקים ובנוסחם המובהק, על כל מוגחיו ודרכיו הטכניים המיוחדים. אנו מוצאים בהם את ה"סברא התיצונה"⁵⁸, את ה"בלו"ז", ואפילו את ה"בלוזה"ר", וכמו כן את כל שאר כליו ואבזריו של פלפול החילוקים.⁵⁹

חלקי צל"ח לברכות, פסחים וביצה הם ספרי חידושים טיפוסיים. אמנם, אין ספק שגם בהם משוקע חומר פלפולי שנוצר בישיבה והד קולה נשמע בהם לעתים קרובות, תופעות שהן מצויות גם בכל שאר ספרי החידושים לתלמוד שקדמו לצל"ח, אבל בעיקרם הם יצירה ספרותית של חידושים שנתחברו בצורה מאוזנת וביחס ישיר להרכבה וחומרה של הסוגייה. הם מקיפים את כל המסכת מתחילתה ועד לסופה, מדף לדף, והם עוסקים בפרטי הסוגייה, הטעונים ביאור, באופן עצמאי ובלתי תלוי זה בזה. לא זו בלבד שמסגרת ה"חילוק" נעדרת מן החלקים האלו,⁶⁰ אלא שאף רובם הגדול של מוגחיו

⁵⁸ ר' למשל בחי' שבת, דף כ"ז ע"ב לרש"י ד"ה דכ"ע.

⁵⁹ ר' לע"ע רשימה מקוטעת באקדמות מילין לנזיקין דף ב' ע"ד ואילך (כמובן שדברים שנאמרו שם על "קיצור וסתירה" וכו' צריכים תיקון). בחלקים אילו נמצאים גם דרכי פלפול אחרים שלא נזכרו ברשימה של בעל צל"ח (ר' לעיל עמ' [לב]) ואדון בהם אי"ה במקום אחר.

⁶⁰ ר' זאב וואלף לנדא (ר' לעיל הע' 53) כותב בהקדמתו לסדר מועד: "...רבינו רשם דבריו בכתב אמת בסוגיות על דרך החילוק אשר למד עם בני ישיבתו וכלל כל המאמרים יחד מה שהיה לו בענין אחד ולפעמים כאשר פרש כנפיו על מלא רוחב הסוגיא הביאו הענין לחבר אליו אמרים גם ממקום אחר ולכוללם יחד, והיה מהצורך לעשות פירוד בין הדברים לחלקם ולהעמיד כל אחד ואחד על מקומו הראוי לו ולשום לו מדור בפני עצמו ע"פ סדר הגמרא רש"י ותוס'". ובחקדמה לחי' מסכת חולין כותב הג"ל: "אולם מעלה ויתרון לזה החלק כי כל הדברים ממסכת זו כבר כתובים ונערכים היו אצלי בסדר נכון בכתב ידו הטהורה ממש... ולא היה לי צורך לחלקם ולסדרם להעמיד כל דבר ודבר על מקומו הראוי לו ומוזה יש ידים מוכיחות אשר זקני הנאון ו"ל בעצמו בעודנו בחיים חיתו היו עיניו ולבו עליהם להוציאם לאור" (ור' גם אקדמות מילין לסדר נזיקין דף א' ע"ג ד"ה והנה הספר ודף ג' ע"ב ד"ה דרכו). שני הרבנים הג"ל סבורים איפוא, שההבדל בין שלשת חלקי צל"ח לברכות, פסחים וביצה (וכמו כן חולין) לבין שאר חלקי צל"ח, הוא ענין של מהדורות, וכשהיה המחבר מכין את חידושו לדפוס היה מעבד את החילוקים על ידי שהיה מפריד בין הדברים, כדי להעמיד כל דבר ודבר על מקומו. אבל, ברור שאין הדבר כך, וכבר הרגיש הרב בעל אקדמות מילין בעצמו (ר' בדף ג' ע"ג ד"ה כפי, וכמו כן שם בעמ' הקודם), שהיו אילו שני ענפי יצירה נבדלים שר"י לנדא היה עוסק בהם זה בצד זה. ויתר על כן, הוא מצטט בחילוקים את ה"חידושים", ואילו לאוסף החילוקים הוא קורא "קונטרס". גם מדבריו של ר' שמואל בנו (ר' להלן הע' 62) יוצא ברור שההוראה בישיבה התנהלה בשתי דרכים, בדרך החידושים ובדרך החילוקים. מסתבר איפוא, שר' יחזקאל לנדא עסק (כמהר"ם שיף לפניו, ר' לעיל הע' 148) בחיבור ספרי חידושים לחוד ובחיבור ספרי חילוקים לחוד. לצד אחר ברור, שחלק צל"ח למסכת חולין, הוא בעיקרו אוסף של

הפלפול ודרכיו הטכניים נעלמים מהם.⁶¹

שני הסוגים של ספרי ציון לנפש חיה, שתוארו לעיל, משקפים בצורה מאלפת את שני ענפיה הראשיים של ספרות החידושים לתלמוד שנוצרה עד לסוף המאה ה"ח – ה"פלפול" וה"חילוק" – כפי שהסביר אותם ר' שמואל בנו של בעל צ"ח.⁶² וכרור הדבר שדבריו נובעים מתוך מציאות חיה והם מבוססים על ידיעה ראשונית של מנהגי ודרכי הלימוד שהיו נהוגים בישיבת אביו. ההבדל היחידי שיש בין ה"פלפול" של ר"י לנדא בספרי צ"ח לברכות, פסחים וביצה לבין ה"פלפול" של ר' ישראל עלקושר.⁶³ הוא בהרחבת תחומיו של מושג ה"מקומיות". ר"י לנדא מכליל בתחומיה של זו את הסוגיות המקבילות ואת דברי הפוסקים העוסקים באופן ישיר בעניין הנידון. הרחבה זו בולטת גם בחילוקים שבשאר חלקי צ"ח.⁶⁴

בראשית דבריו: "אם הם חדושים ופלפולים מענין לענין בהקדמות שונות יקרא דרשה",⁶⁵ מתכווין בוודאי ר' שמואל לפלפולים מאותו הסוג שקיבץ

חילוקים. דבר זה נלמד מלשון החידושים וסגנונם בכלל (ר' בהע' הבאה); אבל, גם מן הפסיחה על סוגיות ועניינים רבים שבמסכת, דבר שאינו אופייני לחלקי החידושים האחרים של צ"ח ואף משכיחותם של דברי בני המחבר בספר, תופעה שהיא מצויה ביחוד בחלקי החילוקים.

⁶¹ מכל דרכי הפלפול ומונחיו, שמונה הרב המו"ל של סדר נזיקין (ר' לעיל הע' 59), לא מצינו שזיכרם המחבר בפירוש אלא בחלקים השייכים לסדרי מועד, נזיקין וקדשים (כולל מסכת חולין, ר' מ"ש בהע' הקודמת), מפני שהללו הם בעיקרם סיכומי הריכות והפלפול של הישיבה, ושם הרי היו דרכים אילו ומונחים שגורים בכל הפיות. בחלקי החידושים, שהם בעיקרם יצירה אישית מקורית, לא נזכרו אילו בפירוש. מ"מ, גם באחרונים ניתן לגלות את עיקבות דרכי הפלפול של הישיבה. רגילה בהם ביחוד קושיית האינסברנר, על כל גזירה ובנות גזירה, והמחבר מציע אותה לפעמים במונה העברי "שפת יתר" (ממש באותה לשון שמכנה אותה בעל עלה דיונה, ר' לעיל עמ' [ט], בהקדמת ספרו ובפנים בכמה מקומות) ולרוב בלי מלות הצעה; כיוצא בכך רגיל בלדו", "הכרח", "חבור" ועוד והדבר טעון בירור לעצמו.

⁶² ר' לעיל סוף עמ' [ז] ואילך. מה שעשה ר' זאב וואלף (ר' לעיל הע' 60), לא היה אלא פירוק החילוק לפרקיו והעמדת "כל דבר ודבר על אופניו".

⁶³ ר' לעיל עמ' [ח].

⁶⁴ כמובן שעל סטית זו השפיעו דרך הלימוד ה"לא מקומי", שבדורות הסמוכים לר"י לנדא, היתה נפוצה מאד והצמיחה ספרות ניכרת. וכמו כן ספרי החידושים מסוגם של פני יהושע, שהמחבר נזקק להם הרבה.

⁶⁵ ר' לעיל עמ' [ח]. סוג פלפול זה, שהוא בלול מאגדה והלכה (ר' גם בהע' 30 לגוף המאמר), שרשיו נעוצים בדרשותיהם של רבותינו הראשונים, כגון דרשות הראב"ד, הרמב"ן ואחרים, והוא קובע מקום עיון וחקירה מיוחד לעצמו. על דבריו של הרב בעל אקדמות מילין לצ"ח סדר נזיקין (דף ג' ע"ב ד"ה כפי) יש להעיר, שבאמת התנגדותו ובקרתו החריפים של ר' יאיר בכרך, בעל חות יאיר, מכונים נגד הדרשה המקולקלת לא פחות משהם מכונים נגד החילוק הקולקל, ר' ביחוד דבריו שהדפיס ילינק

אביו הגדול בספר ה"דרשות" שלו "דורש לציון",⁶⁶ ונמצא שאף בשטח זה אין הבן אלא מתאר את מעשה יצירתו של אביו.

בספרי החידושים והדרשות של ר' יחזקאל לנדא מתגלה היצירה הפלפולית על כל ענפיה ומקצועותיה השונים, בכל חיוניותה ורעננותה. ספרים אילו מעידים עדות נאמנה, שלא זו בלבד שחידוד וחרירות יכולים לדור בצוותא ובכפיפה אחת עם תורה של אמת, אלא שהם אף יכולים לתגוע לידי מזיגה שקולה ומאוזנת, שיש בכחה למשוך לבם של תלמידים להגדיל לימוד תורה ולהאדירו. אם בספרות ההלכה היה ר' יחזקאל לנדא, בזכות ספר הפסקים שלו, נודע ביהודה, אחד מגדולי היוצרים, הרי בספרות הפלפול היה ללא ספק אחרון בזמן וראש וראשון במעלה.

בבכורים של קלר שנה א' עמ' 7, 9 ועוד. אף אותה תשובה קשה כגד, שכתב ר"ד אופנהיים בתחילה נד החילוקים (ר' לעיל הע' 51 לנספחות), חזר והעתיק לעת זקנתו ושלחה לחכם ספרדי ששאלו על הדרשות, ח"ל השאלה: "...ועתה חדשים מקרוב באו דורשי רשומות... חתום ונעלם מעין כל חי ואין בו משום גילוי וקוראין עליהן שם...". מתוכן הדברים ברור שהשואל מתכוון לדרשנים שהם משלבים בדרשותיהם מדרשי פליאה ומאמרים ממדרש הנעלם, שלא היו ולא נבראו (ר' לע"ע מ"ש ר"ש אסף במקורות לחולדות החינוך ח"א עמ' קל"א ואילך). ר"ד אופנהיים משיב על שאלה זו כך: "כבר מלתי אמורה וצווחתי ככרוכיא בני מדרשא על דברים הללו... ובימי חורפי באתי במגלת ספר בתוכחה מגולה ואהבה מסותרת ו"ל...". והוא מעתיק את כל התשובה שנוכרה לעיל בהע' 51. ר' עכשיו בספר נשאל דוד, שהוציא לאור הרי"ד פעלד, 'ירושלים תש"ב, חלק י"ד סי' ט"ז. מן העובדה שאין ר' דוד אופנהיים מזכיר שתשובה זו כבר נדפסה, נר' שהקונטרס שהכיל את התשובה הזאת (ר' לעיל הע' 51 ובקטלוג של שטיינשניידר הנוכר שם) נדפס בסמוך לפטירת ר"ד אופנהיים.
⁶⁶ הלשונות "אקדים", "נקדים", "חיבור הדברים" רגילים בכל הספר.